

ANALECTA
PRAEHISTORICA
LEIDENSIA

2000

ANALECTA PRAEHISTORICA LEIDENSIA

PUBLICATION OF THE FACULTY OF ARCHAEOLOGY
UNIVERSITY OF LEIDEN

DIEKE A. WESSELINGH

NATIVE NEIGHBOURS

LOCAL SETTLEMENT SYSTEM AND SOCIAL STRUCTURE IN THE ROMAN
PERIOD AT OSS (THE NETHERLANDS)

UNIVERSITY OF LEIDEN 2000

Editors: Harry Fokkens / Corrie Bakels

Copy editors of this volume: Dieke Wesselingh / Harry Fokkens

Copyright 2000 by the Faculty of Archaeology, Leiden

ISSN 0169-7447

ISBN 90-73368-17-0

Also appeared as doctorate thesis, Leiden, November 9, 2000.

Subscriptions to the series *Analecta Praehistorica Leidensia*
and single volumes can be ordered exclusively at:

Faculty of Archaeology
P.O. Box 9515
2300 RA Leiden
the Netherlands

contents

1. Introduction 1

1.1 Oss in context 1

1.1.1 Provincial-Roman archaeology in the Netherlands 1

1.1.2 Theoretical framework and research goals of the present study 3

1.2 Long term and large scale: history and strategy of the Ussen excavations 5

1.2.1 Analysis and interpretation 7

1.2.2 Landscape and location 7

1.2.3 Prehistoric and medieval traces 11

1.3 Chronology and typochronology 14

1.3.1 Dating methods 14

1.3.2 The association of finds and features 15

1.3.3 The Oss-Ussen typology of structures 16

1.4 Defining settlement 16

1.5 Methodology of the present study 21

2. The Vijver settlement 25

2.1 House plans 26

2.2 Granaries and *horrea* 30

2.3 Pits and wells 31

2.4 Finds 32

2.4.1 Pottery 32

2.4.2 Clay objects 35

2.4.3 Tephrite objects 35

2.4.4 Stone objects 35

2.4.5 Building materials 36

2.4.6 Glass objects 37

2.4.7 Metal objects 38

2.4.8 Leather objects 41

2.4.9 Wooden objects 41

2.4.10 Faunal remains 41

2.4.11 Botanical remains 41

2.5	Analysis	42
2.5.1	Size and date	42
2.5.2	Layout and periodisation	44
2.5.3	Development and nature of the settlement	44
3.	The Zomerhof settlement	47
3.1	House plans	49
3.2	Outbuildings	53
3.3	Granaries and <i>horrea</i>	58
3.4	Pits and wells	59
3.5	Palisades and ditches	59
3.6	Finds	60
3.6.1	Pottery	60
3.6.2	Clay objects	63
3.6.3	Tephrite objects	63
3.6.4	Stone objects	63
3.6.5	Building materials	63
3.6.6	Glass objects	63
3.6.7	Metal objects	63
3.6.8	Leather objects	65
3.6.9	Faunal remains	65
3.6.10	Botanical remains	65
3.7	Analysis	66
3.7.1	Size and date	66
3.7.2	Layout and periodisation	66
3.7.3	Development and nature of the settlement	69
4.	The Westerveld settlement	71
4.1	House plans	71
4.2	Outbuildings	107
4.3	Granaries and <i>horrea</i>	112
4.4	Pits and wells	114
4.5	Palisades and ditches	117
4.6	An open-air sanctuary?	126

- 4.7 Finds 128
 - 4.7.1 Pottery 128
 - 4.7.2 Clay objects 132
 - 4.7.3 Tephrite objects 132
 - 4.7.4 Stone objects 132
 - 4.7.5 Building materials 133
 - 4.7.6 Glass objects 136
 - 4.7.7 Metal objects 144
 - 4.7.8 Leather objects 154
 - 4.7.9 Wooden objects 154
 - 4.7.10 Faunal remains 157
 - 4.7.11 Botanical remains 157
- 4.8 Analysis 158
 - 4.8.1 Size and date 158
 - 4.8.2 Layout and periodisation 159
 - 4.8.3 Development and nature of the settlement 160
- 5. The Schalkskamp settlement 171**
 - 5.1 House plans 172
 - 5.2 Granaries 173
 - 5.3 Pits and wells 174
 - 5.4 Palisades and ditches 174
 - 5.5 A grave 175
 - 5.6 Finds 177
 - 5.6.1 Pottery 177
 - 5.6.2 Clay objects 178
 - 5.6.3 Tephrite objects 178
 - 5.6.4 Stone objects 179
 - 5.6.5 Glass objects 179
 - 5.6.6 Metal objects 179
 - 5.6.7 Wooden objects 180
 - 5.6.8 Faunal remains 180
 - 5.6.9 Botanical remains 180
 - 5.7 Analysis 180
 - 5.7.1 Size and date 180
 - 5.7.2 Layout and periodisation 180
 - 5.7.3 Development and nature of the settlement 181
- 6. Oss in the Roman period 183**
 - 6.1 The Roman period cemetery (by W.A.M. Hessing) 183
 - 6.1.1 Cemetery and settlements 188

6.2	Roman period sites outside Ussen	189
6.3	The area between and around the settlements	193
6.4	Occupation at Oss from 100 BC to AD 225	195
7.	The Maaskant region and beyond	201
7.1	Research history and physical boundaries of the Maaskant region	201
7.1.1	Sites from the Maaskant	201
7.1.2	Analysis	204
7.2	Beyond the Maaskant	206
7.2.1	Sites from a larger region	206
7.2.2	A wider scope: Oss and the events of the Roman period	208
8.	Oss: settlement system and social structure	213
8.1	Settled settlements	213
8.2	Boundaries and ordered space	214
8.3	Settlement hierarchy at Oss	217
8.4	Local group, segmented society?	221
8.5	The limits of the possible	223
	references	227
	appendix I Pottery from the Westerveld settlement	237
	samenvatting (Dutch summary)	243
	acknowledgements for the figures	251
	afterword	253

enclosed separately:

appendix II – IV Maps of the four Roman period settlements (scale 1:550)

From the previous sections it has become clear that the Roman period settlement at Oss has undergone two major changes compared to the preceding Iron Age. Firstly the *Wandersiedlungen* were replaced by a more permanent type of occupation, characterised by spatially separated clusters of farms which are rebuilt in the same yards. In the second place there are differences between the various settlements in layout, size, structures and material culture. In this section I will try and answer the question as to which economic, social, political and ideological factors structured this specific settlement situation, and how they were in turn influenced by the way in which the inhabitants of Oss organised the space around themselves.

8.1 SETTLED SETTLEMENTS

During the Iron Age the inhabitants of Oss built and rebuilt their farms, continuously shifting the location of the individual compounds. This picture of 'unsettled settlements', as they were aptly named by Schinkel (1994; 1998), is now generally accepted, although the reason behind this particular settlement pattern is still not clear. The shifting of the farms is often linked to a Celtic field system, where houses were thought to be rebuilt in a different place in order to let the fields lay fallow (Van den Broeke 1991, 254). For Oss such a link could not be demonstrated: even though the locations of the Iron Age fields are unknown, it seems that the farms still 'wander' at a time when fields and cemetery are laid out in a permanent location (Schinkel 1994, part I, 269-276). Although it is likely that agricultural methods influenced the settlement pattern, social and ideological factors will have played an important part in it. The fact that prehistoric farms were almost never built in a previously inhabited compound, not even in one that had been abandoned for decades, is especially striking.¹ It is possible that there was a strict taboo on living in old farmyards, or that they were explicitly meant to be used for other activities. Moreover, due to the virtually undatable structures we do not have a clear view of the exact lifespan of a farm and the behaviour with respect to moving and rebuilding. Perhaps new farms were built while the old ones were still inhabited, or only when younger members of a family 'moved out'. More emphasis on social and cultural

practices with respect to the use of houses has led to the suggestion that the abandonment of used farmyards during the Bronze and Early Iron Age was a conscious act, expressing a notion of transience with regards to the deceased owners of the farm (Gerritsen 1999; in prep.).

An obvious change in occupation between the Iron Age and the Roman period is its more permanent character. This is the case on several levels: firstly that of the individual house plan which shows that farmhouses become sturdier, with deep-set roof-bearing posts and walls founded in ditches.² On the level of the individual compound houses tend to be rebuilt on the same spot or at least within the same compound, the limits of which are often marked by ditches or palisades. Several contemporaneous compounds are grouped close together, forming settlements that are separated from one another by ditched boundaries. This settlement pattern stays virtually the same for a period of over 200 years, with minor shifts in the number of settlements. Even though the difference between the settlement patterns of around 100 BC and AD 100 is large, it was in fact a gradual process that changed the picture. The earliest example of a farm with a heavily-founded construction was dated to around the middle of the first century BC (H81, Westerveld settlement³), while the rebuilding of farms on top of or very close to the remains of their predecessors had already occurred during the Late Iron Age (Westerveld, Almstein, settlement XVI). During that same period a tentative clustering of two, or in one case three, compounds can be seen (Westerveld, settlement XVI, Mettegeupel, Almstein) while boundaries between compounds are present too (Mettegeupel, Almstein). Finally, several settlements (Schalkskamp, Almstein) are enclosed by a ditch during the Late Iron Age.

The sudden emergence of a completely new house construction, alongside still existing types, is difficult to explain (Slofstra 1991, 139). It is tempting to focus on the one house plan dated to around 50 BC, and link these changes to Caesar's activities in Gaul and the consequent arrival of the Batavians (Schinkel 1994, part I, 253). But the fact that the introduction of this type of building, which probably lasted longer than its lightly constructed predecessors, coincided with several other spatial changes, is

significant. All were aimed at a more permanent settlement, something that is not necessarily a typical Batavian habit, but was clearly a goal for the farmers at Oss. Although it is impossible to pinpoint the exact start of this wish for 'settled settlements', it seems to be a process that started before any direct Roman influence was felt in the Maaskant region.

Since the reason for the continuous shifting of farmsteads is unknown, it is also difficult to find out the motives behind the new type of settlement. As with the Iron Age occupation, the agricultural system in the Roman period is often thought to have been an important factor in determining the settlement pattern (Roymans 1990, 181-182; Thomas 1997). Indeed, the (gradual) transition from a Celtic field system to intensively used permanent fields made it possible and perhaps necessary to live in the same place for a longer period of time. Whether Roman tax collection was the drive behind this agrarian intensification is a different issue (Slofstra 1991, 177). It could have influenced production at a later stage, but the change to more permanent settlement started earlier. However, since the Batavian civitas reportedly supplied soldiers in lieu of grain (Roymans 1993, 40), taxation would not have influenced the agricultural system to a great extent. The significance of cattle, as supposed by Roymans (1993; 1995c; 1996b), implies that pasture needed for stock breeding could have been much more important. There is only one meagre indication from Oss that could point to a greater need for land. Late Iron Age settlements to the north-east of Ussen were left at the start of the Roman period and the area was divided into lots. After AD 50, when the Schalkskamp settlement ceased to be used, more land became available further east. Since the whole strip of land, close to the edge of the coversand, might not have been dry enough to grow crops, this may be an indication for an increase in stock breeding.

It seems that the transition to more permanent settlement was not exclusively dictated by ecological or political factors. Such a fundamental change will have stemmed from a combination of various factors that were closely intertwined, and in which social and ideological reasons will have played an important part. Even without Roman influence the world around Oss during the last century BC was in motion, and things were changing.⁴ Certainly, new field systems could have made it easier to stay in one place and combine forces with a few neighbours, but enclosing a settlement by a shallow ditch is a symbol as much as a practical deed. Apparently there was a wish for a more organised, more structured way of living, with a distinct notion of which space was used by whom. The use and ownership of land could have been important, but in an ideological rather than a purely economic sense. It is possible that control of land played a part in power relations, and that collective ownership (through the ancestors of the local

community) existed alongside private claims on land (Roymans/Theuws 1999, 12-18). The rebuilding of a farm on almost exactly the same location may have expressed a closer bond with direct relatives, and as such emphasised the notion of durability of the 'biography' of a particular farmyard (Gerritsen 1999). Instead of a communal cemetery it was now the living area, notably the farmyard, that was more associated with values and subject to various rules. The use and perception of space, in particular the many ditches and palisades, expressed and shaped a changed set of ideas and values. In the next paragraph I will look closer upon this.

8.2 BOUNDARIES AND ORDERED SPACE

The changes in the settlement data at the end of the Iron Age show a development in the use and perception of space in general: defining, marking, and even the closing off of space occurs on several levels. In this section I will outline this pattern and consider the structuring role of such organised space. In earlier discussions on the use of space the functional motive was often considered first, and only when there was no practical use for a specific element would a symbolic function be attributed to it. Recently this dichotomy has been bridged and it is now generally accepted that social significance exists alongside functional use. Functional and symbolic significance are not necessarily mutually exclusive, and particularly in everyday life these aspects are closely intertwined. In the following I mainly discuss the ideological value of the use of space, but functional aspects can exist alongside this. The question is not so much as to *why* space was organised, but what was meant by organising it.

The basic assumption is that space is not a neutral container of (social) activities. Instead it possesses a symbolic dimension and is socially laden itself. This is twofold: space is structured and organised, and because of the social significance space itself directs and structures human action, thus reproducing the original perception of space and the ideas and values that lie behind it (Bourdieu 1977). This is true for all material culture, but in the case of organised space the directing function is almost literal: movement, action, and vision can be restricted and thus steered in a certain direction. In a discussion of architecture and space, Parker Pearson and Richards (1994) concentrate on *ways in which* space is ordered. Following their approach I want to distinguish several meaningful aspects. These include a focus (a pivotal central point, from the Latin word meaning hearth or fire) and location of elements with respect to that focus, orientation along axes, vision and visibility, and boundaries and divisions. Archaeological data from the Roman period settlements at Oss that fall within these categories can then be selected. Since most of the settlement

data have already been described at length in the previous chapters, I will only mention them briefly.

Next to the new solid housetypes there is also the emergence of the two/three aisled house plan. Both parts of the house, thought to represent a living and a byre area, are clearly separated from one another by a pair of entrances in the long walls. Unfortunately no hearth traces, which are outstanding examples of foci, have been found. There are four examples of foundation deposits: three times a complete wheel-thrown vessel and once a complete rotary quern was deposited in a central roof-bearing posthole. These deposits were all in the posthole immediately next to the entrance in the two-aisled part: a tentative conclusion could be that these depositions strengthen the dichotomy two-aisled-living area / three-aisled-byre area. It is possible that these particular posts had a focal function on the level of the individual house. The occurrence of lift keys may point to doors that could be locked from the outside, while smaller slide keys could have been used to lock chests. Keys were found in the Westerveld settlement only (fig. 219).

At the 'compound' level, we see their re-use with ditches and palisades marking the limits. The compounds themselves are arranged in clusters, forming settlements, sometimes leaving a central open space. A clear structuring of space is seen in the settlement enclosure, which is present in various forms. Entrances direct the movements of humans and cattle. The straight corners and strict north-south orientation of the enclosure around the Westerveld settlement are emphasised by houses built parallel to and close to the enclosure ditches. More space is bounded by the sub-square ritual enclosure R57. The ditches outside the settlements, including the parcellations used for fields or pastures, show that these extra-settlement areas are also organised. The assumed road that borders the cemetery is another example of this, just like the specific place and orientation that is assigned to the larger graves.

This selection of finds, features and structures can be summarised as 'structuring of space'. The development since the Late Iron Age shows that space inside and outside of houses, compounds and settlements is becoming more explicitly organised, with boundaries limiting two- and three-dimensional spaces. If this ordering of space is significant, the question is: what does it mean? This translation from tangible material culture to social relations, ideas and values is not straightforward. It seems we are looking for two different answers: the concrete causes, the context, the influences, and on the other hand the results of these: the social order, the world view, the realm of thought. In the case of space in Oss I am first of all interested in the latter group, since that is what is being continued through the structuring of space. Such ideas and values are often hard to get a grip on, especially if they do not concern one single

highly valued concept.⁵ There are many contextual factors that must have been influential during the beginning of the Roman period in Oss, for example: economic changes such as those discussed in the previous section, political events such as the integration into the Roman Empire, social factors such as changing status for the local elite, religious factors such as ancestor-cults and even binary oppositions. All these factors are linked to each other, and concentrating on one of them inevitably leads to a one-sided explanation of the spatial pattern. Since it is exactly the interaction which is crucial (Parker Pearson/Richards 1994) I will confine myself to a rough outline of the ideas and values of the inhabitants of Roman period Oss. In my opinion the structuring of space in Oss is a reflection of a view in which order and orientation have great significance. People as well as objects, activities and the space they are in (including land) are clearly distinguished from one another.

Firstly, there seems to be greater emphasis on ownership, and on the restriction and control of access to space, people and objects. The landscape is being used in a more systematic way. Next to that we see more distinction between people; groups as well as individuals. This is not just based on social ranking, but includes a sharper definition of (group) identity: within each household, each settlement, the whole micro-region and also with respect to outsiders. Related to these two aspects is a greater notion of public and private, and perhaps of the individual. This can be illustrated with finds from the sanctuary at Empel, where written vows of a private nature were sealed before they were deposited (Derks/Swinkels 1994, 149). Apparently, not only relations between people but also between people and gods were individualised and privatised. Finally, from the Roman period onwards the inhabitants of Oss must have broadened their world view, with the integration in the Roman Empire, the arrival of imported goods and military service in the Roman auxiliaries. This expansion seems to have triggered a scaling down on the level of the micro-region: settlement, landscape and society have become increasingly divided. Contacts with ordered and arranged aspects of Roman culture, such as the strict layout of army camps, or a concept like the *limes* itself, might have influenced this development.

If all this was present in the organised space in which the inhabitants from Oss lived their daily life, then how did this space direct them and structure these ideas and values? We cannot accurately reconstruct the settlements in a three-dimensional model, and it is thus uncertain to what extent ditches and palisades restricted view and movement. But on a more general level it is essential to realise that in the ordered landscape of Roman period Oss, one was always *inside* or *outside* a known, visibly bordered and perhaps named place. The boundaries were passable to a certain extent: you could move from one settlement or one

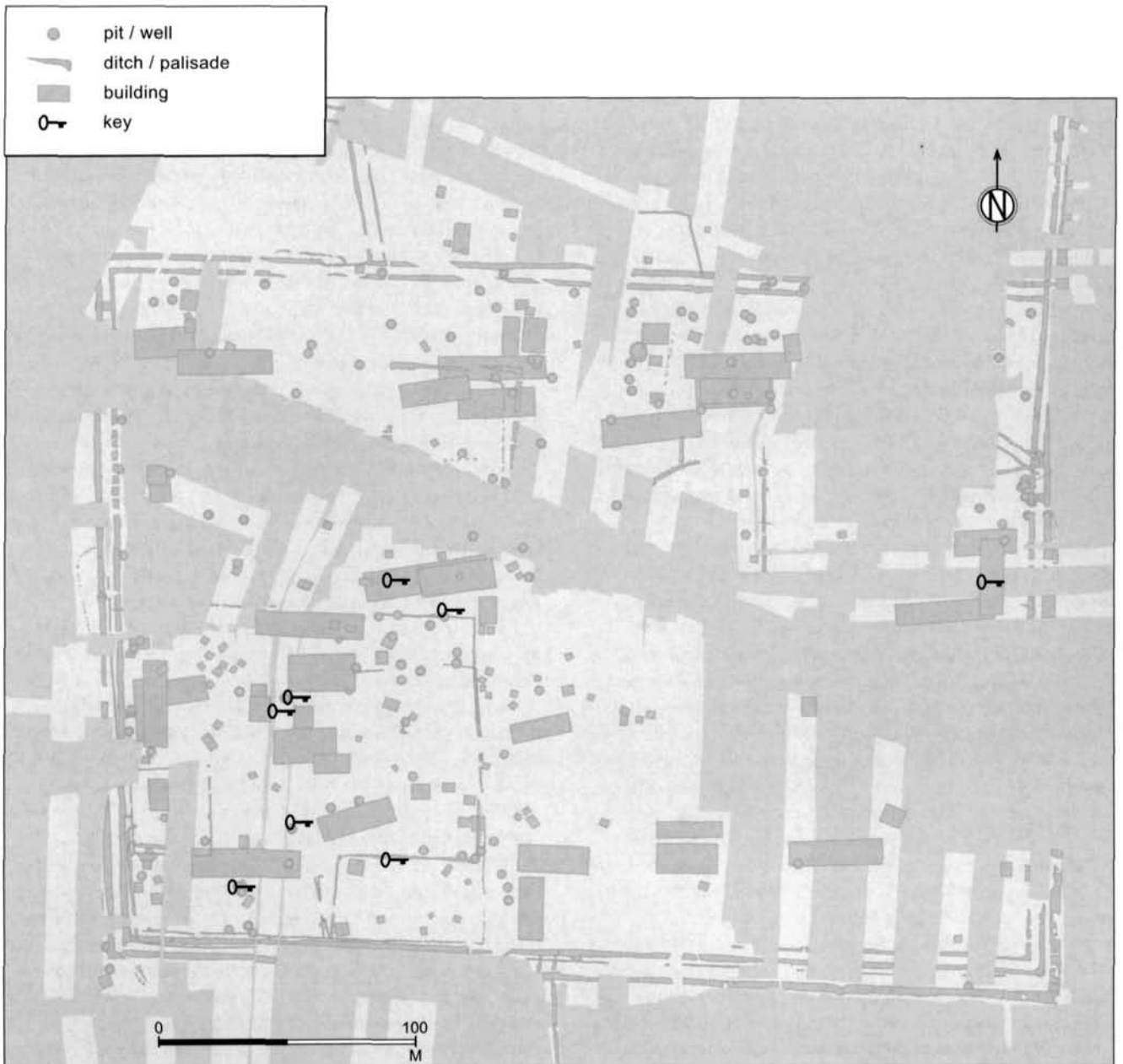

Figure 219. Distribution of keys in the Westerveld settlement.

compound to another. But wherever you went, you were always in one or more specified places, while at the same time other people and objects were in other fixed places. By organising it, space had become place (Tuan 1977), and this notion of determined place was now much more explicit and applied on a much wider scale than in the previous period.

Settlement enclosures have been discussed by several authors (Hingley 1984a; 1984b; 1990; Haselgrove 1984;

Bowden/McOmish 1987; Thomas 1997). Since they are one of the most explicit expressions of the ordered world view it is worth looking at them more closely. Until recently the dominant explanation for enclosure boundaries surrounding late prehistoric and Roman period settlements was that they had a defensive function or served as drainage ditches. The enclosures from Oss are too shallow and too insubstantial to have a defensive function (Raemaekers 1993). Drainage was

probably not required on the sandy soil, although the northernmost settlements (Schalkskamp, Almstein/Mettegeupel) were situated on the edge of the coversand close to the river. It is possible that conditions were slightly wetter there and that the ditches held some water: during the Iron Age more ditches were present in these settlements than in the ones further south. After AD 50 this northern strip of land was not inhabited any more but used for agriculture (pasture?), which might have been due to the wetter soil.

Next to these functional explanations, the enclosures were part of the set of ideas and values as indicated above. Hingley (1990) stressed the need to consider enclosures in the social context of the inhabitants of the enclosed settlements. He proposed an alternative view, according to which the enclosure marked social divisions between social groups, functioned as a status indicator, and as a boundary with ritual significance. Thomas (1997) linked the shift to enclosed settlements with an intensification of agriculture and a consequent change in social power. Since land was now valued as property it would have to be prevented from being passed outside a group by marriage or inheritance. The stronger division between insiders and outsiders was expressed by settlement enclosures, with extra emphasis on the entrances. This is an interesting view since it manages to combine many 'factors', such as economic, social and ritual aspects, and shows just how connected these are.

Several aspects from the above-mentioned approaches to enclosures are useful for the interpretation of the situation at Oss. Both Hingley and Thomas discuss the presence of special deposits of material in enclosure ditches, which could have been a means to reinforce the initial division expressed by the boundary itself (Thomas 1997, 216) and its ritual significance (Hingley 1990, 110-102). In Oss, a search for such deposits did not yield much. The majority of the large amount of material that was found in the fill of the Westerveld enclosure ditches consisted of pottery fragments. A slight concentration of finds around the northern entrance could be the result of more activity in that area, although some of the material might have been deposited on purpose. Bone, which is often part of special deposits (Hill 1995; Therkorn 1987), was badly preserved in the sandy soil. No hoards of metalwork or other special find groups were found in ditches. There is however one ditch that yielded an unusual find: the Iron Age enclosure at Schalkskamp, which was dated to phase K (130-65 BC). The staggering number of 222 clay sling pellets were deposited in the corner of this ditch. Around the same period another 124 sling pellets ended up in and around House 81, in the Iron Age predecessor of the Westerveld settlement. Were these the remains of internal skirmishes in the Oss region, as Schinkel (1994, part I, 165) tentatively suggested, or perhaps even

connected to the activities of the Roman army? It seems unlikely that these amounts of projectiles constituted a normal stock. Particularly, the sling pellets found in the enclosure ditch could have been the result of ritual activity, which during the Iron Age was often connected to either agriculture or warfare (Hingley 1990, 101). This deposition could have reinforced the original statement, expressed when the ditch was dug, but it could also be a way of changing that meaning or even negating it. The fact that around the start of the Roman period a forge was laid out in the same ditch, indicates that the meaning of this boundary was still changing. Even though there was an enclosure around the settlement during the Roman period, it was not laid out along the same line as the Iron Age ditch.

Another interesting notion is that a substantial and well-defined enclosure can be considered an indigenous symbol of social status (Hingley 1990, 97-98). This implies that it is not so much the presence of a ditched boundary in itself but rather its specific shape and size which indicates social divisions. In the case of Oss this would account for the difference between the Westerveld enclosure and the ditches enclosing the other, smaller settlements. The question as to just how large these social divisions were will be addressed in the next section.

8.3 SETTLEMENT HIERARCHY AT OSS

In 1991, Slofstra published an article in which he proposed a settlement hierarchy for the region between the rivers Meuse, Demer and Scheldt (the MDS area) during the Roman period. For the first time data from large-scale settlement excavations in the Netherlands and Belgium were combined to form a regional case-study, linking changes in the settlement system to socio-political organisation. According to Slofstra, the most common settlement type in the area is that of the 'small rural settlement', which is the lowest level in the regional hierarchy. Slightly higher we find the 'enclosed rural settlement', followed by the rural centre, and finally by the town (although the nearest towns are situated just outside the MDS area). Next to results from the Kempen project (see Slofstra et al. 1982), data from Oss formed an important source of information for the two lowest levels in the hierarchy: the small and enclosed rural settlements. However, Slofstra could only base his conclusions on preliminary publications of the Ussen project, while at the same time the continuing excavations at Oss were producing new insights.⁶ The present study offers the opportunity to incorporate newly published data and to discuss the presence and the value of a settlement hierarchy for the micro-regional or local level.

Although all settlements from Oss, including the ones outside Ussen, can be characterised as 'rural occupation in clusters of timber farmhouses', there are certainly

differences. The settlements vary in size and layout, and different housetypes and other structures can be distinguished, as well as an uneven distribution of various categories of finds. Furthermore, each cluster of farms develops in a different way after the Late Iron Age, showing variation in chronology and use-period. It is clear that the largest differences in almost every respect exist between the Westerveld settlement on the one hand and all other clusters on the other hand. This is basically what Slofstra concluded about Oss too. Following his distinction between the period up to AD 70, and the period from AD 70 to AD 260/270, the settlements from Oss fall into four categories:

up to AD 70

small settlements: Vijver, Zaltbommelseweg
 enclosed settlements: Westerveld

AD 70 - AD 260/270

small settlements: Vijver, Zaltbommelseweg, Zomerhof
 enclosed settlements,
 villas and proto-villas: Westerveld

The characteristics of the four categories can be summarised as follows: during the pre-Flavian period 'small settlements' consist of approximately 2-4 contemporaneous houses. They often have a Late Iron Age predecessor of roughly the same size. The settlement is furthermore characterised by continuity of habitation in one place, and internal social ranking is virtually non-existent. The majority of these settlements continue to be inhabited after AD 70, when the length of the individual houses as well as the relative amount of wheel-thrown pottery increases.

The development of the 'enclosed settlements' usually starts around the beginning of the first century AD. They are relatively large (more than 1 ha) and enclosed by ditches with a symbolic rather than a defensive function. The layout of these settlements is systematic, with a maximum of 6-7 farmhouses arranged around a central open space. A clustering of early Roman imported finds in and around one of the houses, combined with the occurrence of relatively rich graves in the associated cemetery, points to the presence of a local chief. This 'elite house' is not exceptionally large. In some cases an open-air sanctuary is situated in or near the settlement. After AD 70 some of these elite houses develop into villas (loess region) or 'proto-villas' (sandy soils). In those cases where an enclosed settlement becomes a true villa-complex, the enclosure often disappears.

The new data from Oss cause a few changes in the original categorisation. The settlements Schalkskamp and IJsselstraat can be added to the list, the first as a small settlement up to AD 70 and the second as a small settlement in both periods. The problem lies with the settlement enclosures. Both Schalkskamp and IJsselstraat, as well as the

newly interpreted Zomerhof settlement, possess these surrounding ditches 'with a symbolic rather than a defensive function'. Since it is clear that they do not fit in with the other characteristics of Slofstra's 'enclosed' settlements, the choice of an enclosure as the distinguishing element can be abandoned. A more neutral, descriptive name for the category would probably have to be 'large settlements'. The characteristic 'sometimes with surrounding ditches' can then be added to the group of 'small settlements'. Since the partly-excavated Vijver is the only settlement without an enclosure, it seems likely that this way of structuring space was a common feature.⁷ The updated categorisation according to the new characteristics gives the following results:

up to AD 70

small settlements: Vijver, Zaltbommelseweg, IJsselstraat,
 Schalkskamp
 large settlements: Westerveld

AD 70 - AD 260/270

small settlements: Vijver, Zaltbommelseweg, IJsselstraat,
 Zomerhof
 large settlements,
 villas and proto-villas: Westerveld

So what exactly is it that separates Westerveld from the other rural settlements during the pre-Flavian period? Size is one element: covering an area of 7.5 ha, the Westerveld settlement is considerably larger than the other clusters which do not exceed 3 ha. Moreover, the small settlements consist of approximately 1-3 contemporaneous houses, while pre-Flavian Westerveld shows a maximum of 11 compounds. Although the term 'large settlements' was used to name the category, it is not size alone but the combination of size with other elements that marks the difference. Although some of the smaller settlements are enclosed by a ditch system, the one around the Westerveld settlement belongs to a different league. It consists of double ditches and has a strictly rectangular layout. The ditches are deeper and wider than the ones which form the other enclosures.⁸ The rectangular form of the enclosure is also reflected in the internal layout of the settlement: many of the farmhouses have a north-south or a west-east orientation, while some of them have been built alongside one of the enclosure ditches. Such an explicitly ordered layout is not present in the smaller settlements.

The find materials from the Westerveld settlement are also different from the objects found elsewhere in Oss. In the first few decades of the first century AD there are a small number of significant early imports. Pottery includes three plates and a bowl of Arretine *sigillata*, the lid of a Pompeian red-coated plate (type Oberaden 23), colour-coated drinking bowls (type Hofheim 22), *terra sigillata* drinking cups (type Hofheim 5

Figure 220. Distribution of early imports in the Westerveld settlement.

and the later type Dragendorff 24/25), a wine-*amphora* (type Haltern 70), plates in Belgic ware and a drinking bowl in fine ware (type Haltern 40b). Also acquired by inhabitants of the Westerveld settlement around this period is a silver *denarius* of the emperor Augustus, several bronze brooches,

the handle attachment of a bronze *Fußbecken* and two wooden casks in which over 1500 litres of Italian or French wine were kept. The distribution of these finds is not restricted to one farm, which makes it difficult to point out an early chief's house (Slofstra1991, 149-150), but some of them

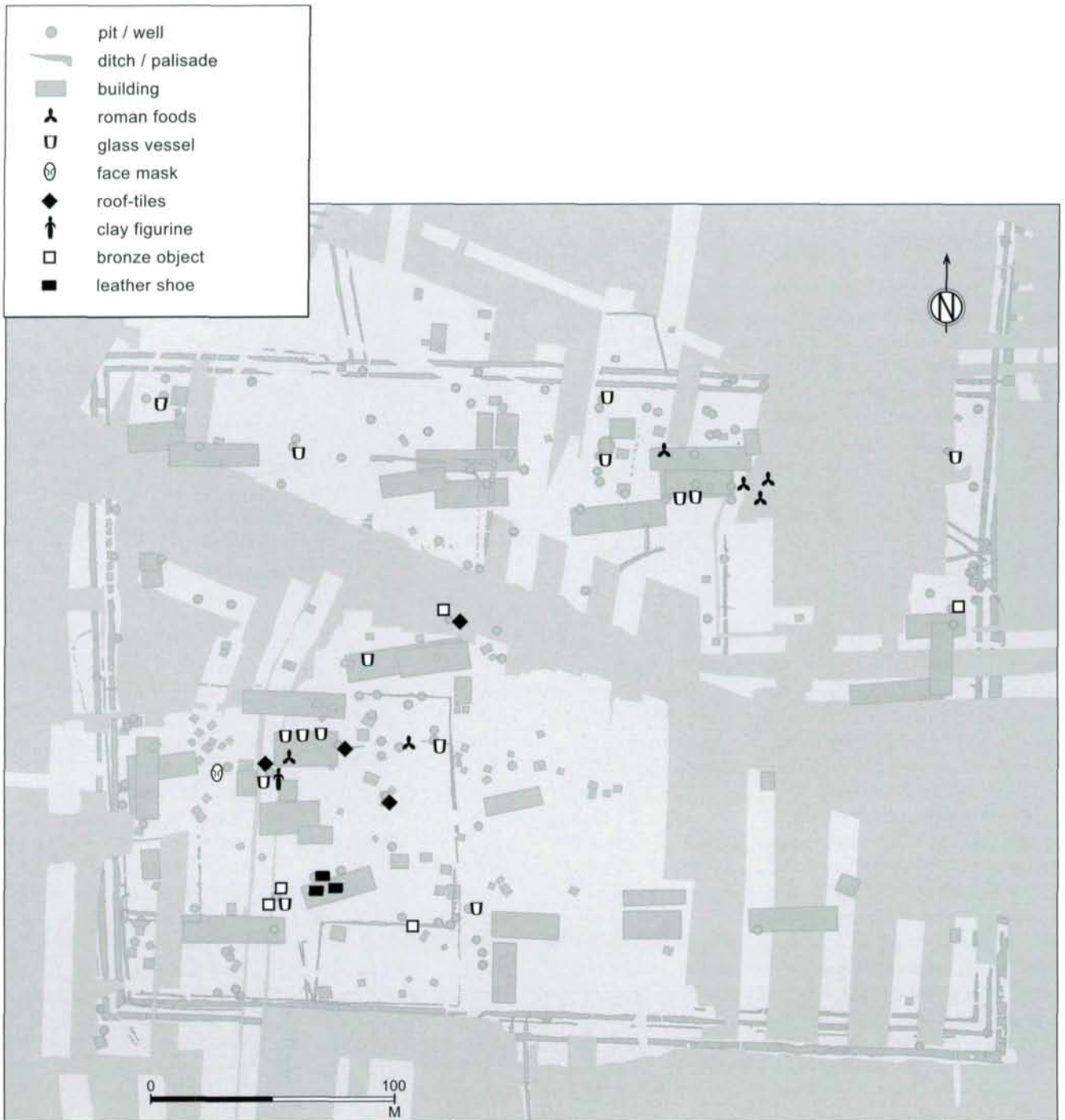

Figure 221. Distribution of exceptional finds in the Westerveld settlement, after AD 70.

cluster in the south-western corner of the settlement, in and around H72, H74 and H98 (fig. 220). After AD 50 the imports seem more widespread, both within the Westerveld settlement and in the other settlements. But the relative

amount of first-century *terra sigillata* found in the Westerveld settlement is higher than elsewhere in Oss.

After the Flavian period, when the *porticus* house is built to emphasise the social stratification, the find materials from

the Westerveld settlement are still exceptional in some respects. They include a clay face mask, roof-tiles and other building materials, many glass vessels, a silver-plated brooch, terracotta figurines, exotic foodstuffs such as chicken, celery, walnut and coriander, and several bronze and iron objects. The majority of these finds concentrate around the *porticus* house although some were found in other parts of the settlement, where large farms are present (fig. 221). Slightly earlier a cluster of large grave monuments is started in the neighbouring cemetery, in which special grave gifts were deposited.

It is clear that a local elite was residing in the Westerveld settlement, probably in the south-western corner, although internal social stratification in the settlement was not always strongly present. Before considering the role of the local elite (see 8.5) I want to concentrate on the smaller settlements. As well as Slofstra, several other authors (for instance Van der Sanden 1987h, 127-129; 1988, 118-119; Fokkens 1993, 45-48) have remarked in similar ways about the social stratification at Oss. However, for several elements the otherwise black-and-white distinction between the Westerveld settlement and the others is can be somewhat differentiated. The fact that the majority, if not all, of the smaller settlements had ditched enclosures too, albeit less impressive ones, was already mentioned. Clearly defined compounds were present at the Zomerhof settlement, where one of the farms may have been larger than the others and situated on a large, central yard. In several cases, exceptional objects were found in the smaller settlements. Examples are a silver-plated bronze bridle fitting found in Schalkskamp, while the Vijver settlement yielded evidence for at least two leather shoes, a gaming counter made of glass paste, several glass vessels, a fragment of a *terra sigillata* plate with *graffito* and possibly a terracotta figurine. The most exceptional find from this settlement is a fragment of an early Italian wine *amphora* (type Dressel 1). From the Zomerhof settlement came a bronze finger-ring with a *nicolo*, a silver *denarius* of Trajan, a silver brooch and a fragment of a leather shoe. At the Horzak site, which could not be categorised due to the lack of house plans, a set of bronze kitchen utensils was found. Even though the Westerveld settlement clearly stands out, the gap between its inhabitants and those of the other, smaller settlements is not extremely large (see Van Es 1994b, 46).

There is considerable variation in the category of small settlements. Even though size and number of houses cannot always be reconstructed with certainty, it is clear that Schalkskamp, Vijver, Zomerhof and Zaltbommelseweg differ in this respect. Schalkskamp consisted of two farms only, or may have even have been a single-compound settlement, while at Zomerhof at least three farms were inhabited at the same time. Internal layout also varies: the Zomerhof

settlement is clearly more structured and shows a strict *Platzkonstanz* of the houses, especially compared to the Vijver cluster, which is almost a case of 'unsettled settlement'. Of course, the date of the settlements could account for some of these differences. The find materials in particular reflect the use periods of Schalkskamp (IA), Vijver (I-IIIa) and Zomerhof (Id-IIIa). It is certainly possible to point out the general characteristics and similarities of the small settlements, although the short-lived single-compound settlements would have to be added to the original definition, which would considerably broaden the category. But apart from being 'small' and less romanised than settlements of the larger Westerveld type, each small settlement has its own specific character, and each new occupation cluster will probably be different. If local variation is already this large, a classification of small rural settlements for the whole MDS area is only effective for studies on a very general level. Considering the settlements first of all at a local or micro-regional level does more justice to the subtle differences between the smaller settlements (see Hiddink 1997, 21-22). Indeed, the results of the large-scale excavations at Weert (Roymans 1995a; Roymans/Tol 1996; Roymans/Tol/Hiddink 1998) prove that there are various types of small settlements present in the micro-region, and that the settlement system documented so far is not the same as that in Oss.

8.4 LOCAL GROUP, SEGMENTED SOCIETY?

Although the location of the fields is unknown, it is generally assumed that during the (Late) Iron Age the inhabitants of the shifting farms grew their crops and herded their cattle on communal land (Roymans/Theuws 1999, 13-15). Both communal land and the collective use of one area for burials, possibly combined with an open-air sanctuary that was used by all the farmers from Oss, seem to indicate a notion of community.⁹ Despite the seemingly family-bound compounds that show no spatial coherence, the *c.* 50 people living at the edge of the coversand area can be regarded as one local group (Fokkens 1996; Gerritsen in prep.). What happened then to this notion of community during the Roman period, when farms started to be grouped together and settlements were clearly defined by distance and ditches?

The first way of answering this question is by looking again at the factors which exerted a binding influence during the Iron Age: fields, cemetery and sanctuary. Unfortunately, as in the Iron Age, not much can be said about the fields in the Roman period. It is usually assumed that around the start of the Christian era the farmers on the sandy soils changed from Celtic field systems to a more intensive, permanent type of agriculture (Waterbolk 1995, 17). Recently it has been suggested that the change was not that abrupt, and that during the later prehistoric periods the Celtic fields were

already exploited in a different way (Hiddink 1997, 18; 1999). The study of the botanical samples from Oss (Bakels 1994; Van Amen 1995; Bakels et al. 1997) cannot tell us whether yields were larger during the Roman period. It seems that more land was being used, and the occurrence of larger granaries might be an indication for intensified agriculture. However, this could also point to collective harvests for each settlement or even for the whole micro-region. Whether fields were still communal for all settlements is thus uncertain.

As for the cemetery, we have already seen (6.1) that the question of 'who was buried here?' cannot be answered with certainty. So far, only one large cemetery has been found, but it is uncertain whether it contains the dead of one settlement (Westerveld) only, or inhabitants of several settlements. In either case another cemetery or several smaller groups of graves must have been situated elsewhere, and the important communal aspect of the 'co-residing dead' is not as strong as before. It is possible that deceased from each of the settlements were buried in this one cemetery, although in that case some sort of selection would have taken place. One burial ground for several settlements would have knitted them together, even if after AD 50 internal social and spatial ranking became apparent in the burial rites too.

With the re-interpretation of R57 in the Westerveld settlement, we have lost the one local sanctuary that could be dated to the Roman period. Even if this square enclosure was a sanctuary of some kind, the question remains whether it was communal or exclusively used by the inhabitants of the Westerveld settlement. Although situated within the settlement enclosure, rituals performed there could have concerned the whole of the Oss community. Since there are no other indications for a sanctuary at Oss, it is possible that during the Roman period the cult place at Empel or the one near Kessel (see 7.1) was visited by inhabitants from Oss. In that case the sanctuary would have been a binding factor that exceeded the local group.

From the above it can be concluded that in order to find out whether Roman period Oss functioned as one community or was in fact a segmented society, we have to rely on the settlement data. The end of the shifting compounds not only meant that occupation became more permanent, it also caused a clear clustering of farms in different settlements. While each cluster had its own character, the largest differences existed between the Westerveld settlement and the other, smaller settlements. In previous studies the inhabitants of the large settlement, particularly the owners of H78, have been described as an elite family (Slofstra 1991, 149), villa occupants (Van der Sanden 1988, 119), and persons with a higher status, who acted as intermediaries with the Roman state (Van der Sanden 1988, 118). The Westerveld settlement itself was a villa-like complex (Van

der Sanden 1988, 119), the house with the *porticus* functioning as a chief's house (Slofstra 1991, 150), or an elite compound (Slofstra 1991, 163).

It seems that these terms and interpretations were somewhat too strong. On a local level they emphasise the social differences, creating an image of a rather heavily segmented society. The emphasis on hierarchy and the search for diversity within the local community, often based on levels of romanisation, echoes a vision in which change is equal to (the pursuit for) increasing complexity. Especially during the first century AD there was probably still a very present sense of community in the whole micro-region. Although collective land-ownership, a communal cemetery and religious activities cannot be demonstrated, they might well have been partly present (cf. Roymans/Theuws 1999). The settlements were clustered, but they were still small and situated close together. Enclosures marked the limits of each cluster, but the ditches stretch out beyond the settlements, and might even have connected rather than separated them. The stronger ordering of the landscape took place in the whole area, and as such was a collective change. At the same time there was definitely a form of social stratification on the local level. The Westerveld settlement as a whole distinguished itself by an even more ordered layout and the accumulation of certain valued goods, probably through contacts with Roman society. Internal ranking within the large settlement was only present on a low level. In the early phase none of the houses stood out spatially or by means of layout or construction, although early imports clustered in the south-western corner. Since the changes in layout originate in the Late Iron Age, the situation in the first few decades AD seems to be mainly a continuation of the previous period. The prehistoric tribal society at Oss formed one local community, but even if they were not visible in the settlement pattern, local 'men of importance' will have been present. The head of the kingroup, possibly also with religious power, will have formed the top of the social pyramid. Such a person was most likely a farmer, just like his relatives and neighbours, and as such is difficult to detect in the archaeological record. The more permanent houses and the arrival of imported Roman goods made the presence of these chiefs more visible. Even if they became more powerful, it was the stronger need for dividing people and places that emphasised existing social differences. Whether such an important person actually negotiated with the Roman army cannot be proved, but the early presence of Arretine *sigillata* and wine certainly indicates (good) contacts.

After AD 70 social ranking became more apparent. This does not necessarily imply that the gap between the leading man, his family, and the rest of the occupants of Oss became much larger. Although imported goods ended up in the large

settlement, the inhabitants of the smaller clusters acquired Roman goods too, and the length of farms increased all over the area. The supposed chief's residence had a conspicuous layout, but it was still a timber farmhouse in the native tradition, and not a very large one at that. The fact that H78 stood on a large farmyard and was divided from the other inhabitants by a (palisade) ditch is significant, but it is also revealing that this compound was still *within* the settlement.

The larger graves in the cemetery reflect the same combination of status and group membership: the local elite family was still very much part of the community, and distinguished itself by a special place *amongst* the other dead of the settlement (Van der Sanden 1987h, 128-129). Judging by the settlements there was a social upper layer present in the micro-region Oss, but not with a large difference in hierarchy. The basic social structure seems only slightly different from that in the Iron Age, although the outward appearance had certainly changed and existing differences were emphasised.

8.5 THE LIMITS OF THE POSSIBLE

The conclusion that Roman period Oss was a community with a slight degree of social stratification leads to the discussion of the next issue: what exactly was the role of the local elite, especially with regards to economic organisation? In earlier interpretations it has been suggested that the Westerveld settlement had developed into a villa-like complex, but never managed to reach the final stage (Van der Sanden 1988, 119). The main building of this complex, H78, should have been a more representative structure, but was at most a proto-villa: 'the architectural expression of the status of second-rate native chiefs who were not wealthy enough to build a Roman-style villa' (Slofstra 1991, 163). Although on a local level an elite was clearly recognised, the comparison with real villas elsewhere in the region led several authors to interpret the situation at Oss as a failed attempt. The Westerveld settlement was turned into a 'would-be' villa settlement, whose inhabitants did not manage to reach the level of wealth and romanised status they evidently aimed for. Attention was mainly focused on the things they did *not* achieve, instead of the choices and adaptations the inhabitants could and did make. This is partly a result of the fact that the settlements at Oss have always been studied in the light of a regional or supra-regional overview (Slofstra 1991, 131). In the MDS area and outside it there are several examples of rural settlements that developed into a villa-like complex, such as Hoogeloon (Slofstra 1987), Neerharen-Rekem (De Boe 1982; 1985; 1987) and Rijswijk (Bloemers 1978). Compared to these 'proper' villas with stone buildings, H78 is at most a 'proto-villa', which never developed into the real thing. The question is whether we should interpret the situation at Oss

as a stage in the development towards a villa at all.

A villa can be defined in several ways. Either there is emphasis on the (romanised) domestic buildings (Hingley 1989, 21) or the definition is concerned with socio-economic aspects (Rivet 1969, 177; Slofstra 1991, 179). Although H78 may have had a 'romanised' look to it and was set apart on a large farmyard, it is hardly comparable to main stone buildings with bathhouses and wall-paintings. If there are any, the villa aspects of the Westerveld settlement will have to be found mainly in the socio-economic organisation: market-orientated agrarian production and a social organisation in which the inhabitants of the smaller settlements worked for the 'landlord', in this case the local chief (Slofstra 1991, 179-184). However, there are no good indications for a large agrarian surplus or a market-orientated production, nor for the necessary patron-client relations. If this situation was never reached in Oss, it is difficult to demonstrate that what we find is even a kind of halfway stage. The fact that the rural elite at Oss tried to set up a villa-like system is often assumed, and interpretations have concentrated on why they did *not* succeed.

According to Slofstra (1991, 184) the villa stage was never achieved due to economic and political restrictions, such as its great distance from the urban market, undeveloped infrastructure and the low potential of the sandy soil. When urban culture finally came within reach near the end of the first century AD, it was too late for the native 'elite' to make the change. Only a closer contact with the Roman way of life, for instance through military service in the auxiliaries, combined with a strong regional power position, could have made the change-over and the upkeep of a villa possible. Some of these restricting factors were definitely at work in the case of Oss. The sandy soil had a limited economic potential, and the power of the lineage heads of Oss did not seem to exceed the local level. Especially in the pre-Flavian period the contacts with towns would have been sparse. On the other hand Nijmegen was not that far away and the infrastructure, especially with the river Meuse close at hand, was reasonable. Even if there is no military diploma to prove it, it is likely that at least some of the inhabitants of the Westerveld settlement joined the Roman auxiliaries, and the early imports suggest contacts with the military as well. Although the imported goods are not abundant, some of them are quite exceptional for a rural settlement at this early stage in the Roman period.¹⁰ It seems that conditions were good at least at the start of the first century, but when H78 was built the fast increase of wealth was already coming to a halt.

Recently, Roymans (1995c; 1996b) has suggested a new approach that also concentrates on the reasons why a villa-system did *not* emerge in the Lower Rhine area. Instead of assuming that it was the ultimate goal, the argument focuses on the fact that the concept of a villa was not accepted for

ideological reasons, even if it would have been economically possible. The highly valued martial ideals made the native inhabitants of the area prefer an agricultural system in which cattle was much more important than arable farming. Even without good faunal material an emphasis on stock breeding seems likely for Oss. The wetter areas towards the Meuse would provide good grazing ground, and the farms all have large byre sections. When the size of the farms increases, this could reflect the significance of (the possession of) cattle. On the other hand there are several large granaries or *horrea*, suggesting increased crop production. The *porticus* house itself seems too small to have a byre section, and a large granary is situated in the same compound. One of the few finds that can be interpreted as a ritual deposit is a complete rotary quern at another farm, which seems to attribute significance to grain/arable farming rather than cattle. Can H78 be regarded as the expression of a martially orientated farmer's elite? If that was the case the inhabitants of Oss attributed little ideological value to their houses in this respect, but instead may have put more effort into worshipping Hercules Magusanus at the sanctuary at Empel.

The prevailing explanations for the lack of a villa system and a more Romanised settlement leave two options, both based on different assumptions. The first one suggests that a Roman-style villa, in the economic as well as the cultural sense, was something that the elite inhabitants of Oss strove to accomplish. The dependency relations necessary for such a system were present (Slofstra 1991, 185-186), agriculture was intensified as much as possible, and the chief had even built a house with some villa features. However, the development came to a halt there because of economic and political restraints. This could be characterised as 'they wanted to, but could not'. In the second option the lineage head of Oss and his tribe attributed a great significance to cattle and horses. A villa economy based on the products of arable farming was something that did not fit into the system of ideas and values and was thus not desired. Simplified, this suggests that 'even if they could, they did not want to'.

In simplifying these two approaches, I have mixed the economic ('to be able to') and the ideological ('to want to') views on what a villa comprises. It was probably always a question of the environment allowing for a certain way of life, being able to afford it and at the same time striving for a certain cultural ideal. The recent studies by Roymans and Derks especially have certainly taken all this into account. In a wider pattern, they have proved that Oss fits the pattern of the 'non-villa-landscape' of the Lower Rhine Area. But the assumption that this development is partly based on martial elite ideals is less clear on a local level. For the inhabitants of Oss, a villa was probably not something that was aimed for at all cost, but neither something that was consciously rejected as a whole. What we see is a situation where some

elements of the villa system, economic as well as cultural, have been adopted and transformed into a locally specific form. Farms were larger, which implies more cattle, and the fields may have yielded more crops. There must have been some sort of central socio-economic organisation, involving the local elite, but instead of working as peasants for the landlord, the inhabitants of the smaller settlements may have helped to work communal fields. Part of the crop could have been sold or traded at regional markets, which would have generated a flow of imported Roman goods. More direct contacts with the Roman world would have existed between the local chief and Roman soldiers or other inhabitants of rural centres or of Nijmegen. Especially during the early first century AD these contacts were frequent, and focused on drinking rituals. It is possible that some of these pre-Flavian meetings took place with the Batavians.

The local leader, or perhaps other inhabitants who had joined the auxiliaries, gradually and consciously picked up some taste for Roman culture. This could have manifested itself in changes in food (Bakels/Wesselingh/Van Amen 1997), clothing, maybe even speech, grave ritual, and ultimately a building such as H78. All these changes were on the outside though: basically the social structure and most of the habits stayed 'native' in character: a timber farm with a *porticus*, a dish of beans flavoured with coriander, a communal cemetery with larger graves on the edge. On the economic level limits might have been reached, but that does not mean that there was a wish for a more romanised situation. One could say that 'they could not, but nor did they want to'. This is a balanced solution in which the native population does not have a Roman villa as its highest ideal, nor do they reject Roman culture completely. Instead of interpreting the settlement pattern as a failed attempt for more, it should be seen as a consciously created situation, in which native values and habits were mixed with newly adopted and transformed Roman cultural elements, all within the limits of possibility.

The rapid decline of all occupation at Oss from AD 125 onwards is more significant than the fact that a true villa never emerged. It seems that around AD 100 the steady development towards larger farms and larger structured settlements was already coming to a halt. Only in Zomerhof was there a slightly longer prosperous phase, but around the beginning of the third century AD occupation was definitely over. Perhaps conditions became less favourable when the sandy soil prevented larger crops and the market shrunk as a result of the departure of the Tenth Legion from Nijmegen. The number of inhabitants may have declined, but it will not have caused a complete wipe-out. It is possible that the farmers left the Maaskant area and occupied rural settlements elsewhere, or went to work for a villa-owner in a different area. The local elite may have left the Westerveld settlement

earlier, and exchanged rural settlement for the town, thus widening the gap and effectively breaking the bonds between themselves and the rest of the community. Although moving may have been a conscious choice, economic and political reasons must have played an important part in the decision to leave the area in which this community had been living for almost a thousand years. Farming was no longer very profitable, and the political unrest towards the end of the second century AD may have speeded up their departure. Was leaving a sign that the strong local community had fallen apart? In that case the bond between a group of originally native families, close kin and close neighbours at the start of the Christian era, had diminished to such an extent that those who were left chose not to remain in the area inhabited by their ancestors. On the other hand, if the farmers chose to leave as a group, they may have kept their group identity but forsook the bond with the Oss region.

The study of the settlement data showed that the social structure of Oss in the Roman period is characterised by a local elite, and that structuring of space and place plays an important role. Both elements are increasingly present in the first century AD, and weaken after AD 100. So what about romanisation? To what extent can the observed socio-cultural changes be attributed to the integration of the community at Oss into the Roman Empire? Although there are certainly differences between Iron Age and Roman period Oss, most of the changes observed were actually Late Iron Age phenomena that continued after the settlements became part of the Roman Empire. Some form of social stratification was probably present in the Late Iron Age, as was the start of a development towards a more structured and organised type of settlement on all levels. The underlying values were there before the Romans, and they remained in essence unaltered. But incorporation into the Empire and contacts with a new culture increased the number of ways in which native values could be expressed and structured. Thus, romanisation did play a role, in that Roman culture accelerated the indigenous socio-cultural process, and enlarged its (archaeological) visibility. The eventual decrease of both social stratification and structured space could have been a more direct result of the new situation, but the end is less clear than the beginning.

Although incorporation into the Roman Empire is the driving force behind romanisation, the farmers at Oss probably did not undergo a lot of truly Italian-Roman influence. There may have been some military contacts at the start of the first century AD, when wine and pottery from Italy came into the Westerveld settlement, and obviously those men that joined the auxiliaries had a taste of Italian culture. But most of the later imported wares came from Gaul or Germania, and a term like 'gallicisation' (Jundi/Hill 1998, 134) might be more appropriate to describe the

process. More impact may have come from yet another source of 'Roman' culture: the Batavians. Although there are no direct indications for Batavian presence or influence at Oss, it is thought that these elite warriors quickly expanded their client-network between 50 BC and AD 69 (Roymans 1998b, 24). Oss was close to the Batavian core area, and this is the period during which the socio-cultural changes at Oss are most apparent. Further research into the Batavian core region and comparisons with other rural settlements close by may throw more light on the exact nature of the Batavian influence.¹¹ After the revolt in AD 69 things changed for the Batavians and in the long run this may have had its (negative) effects on the developments at Oss. 'Batavisation', as a local variation of the influence of Roman culture, played a role in the socio-cultural process.

Considering this, it is interesting to note that underneath the changes the native character of the community at Oss was being kept intact. New Roman elements were added, but these were literally on the outside. Roman flavourings were added to the menu, but the main part of the daily diet continued to consist of the traditional cereals and meats (Bakels/Wesselingh/Van Amen 1997). A Roman-style *porticus* and roof-tiles adorned a house, but on the inside it was a timber farm of a type that had been built for decades.¹² The same effect could have been produced with elements of dress and speech. This selective choice and transformation of Roman elements was not unknown to the Batavians themselves, and may have been influenced by contact with them.

Regardless of whether the appreciation of indigenous identity was native or native-Batavian, it does not mean that the Roman additions to native culture can be ignored. Even if they were superficial, they certainly changed the look, taste and smell of food, the appearance of buildings and, most importantly, of individuals. The public impact of these new aspects contained a message of a changed identity meant for fellow-inhabitants, neighbours and people from outside the settlement. It is exactly the combination of a native identity strengthened by new, well-chosen and transformed Roman elements that must have made it a message well worth deciphering.

notes

1 Although during the transition from Late Bronze Age to Early Iron Age farmyards that had been abandoned for several decades were built over again.

2 A more detailed description of this so-called 'Alphen-Ekeren type' can be found in Slofstra 1991 (137-139). Other characteristics include two aisles, an average width of 6-7 m and a length of 12-20 m. Schinkel describes this as Oss-Ussen type 8 (see 1.3.3 and Schinkel 1994, part II, 5), which has two aisles, a foundation ditch and external posts.

3 It must be noted that some (fragmented) Roman material was found in the features of this houseplan, which was at the time seen as a residual intrusion (hence it is not documented in Schinkel 1994/1998). Combined with the fact that house plans are structurally dated too early (see 1.3.2) a later date for H81 cannot be precluded.

4 Cf. Haselgrove's conclusions on southern Picardy: 'indigenous developments during the Late Iron Age were far more significant than Mediterranean contacts in providing a base on which Roman institutions could later flourish' (1996, 178).

5 An example of such a strong underlying concept is warrior's valour and hospitality during the Late Iron Age in Western Europe (Diepeveen-Jansen 1998) and the pastoral ideology combined with martiality in Northern Gaul during the Iron Age and the Roman period (Roymans 1993; 1996b).

6 Since 1991, publications and excavations have also produced new data on other parts of the MDS area, while at the same time the theoretical insights have been changing. The consequences of these developments for the study of the settlement patterns in the whole of the MDS area are subject of a study with a wider scope (Hiddink 1997; in prep.).

7 Vermeulen (1992, 185) reaches the same conclusion when he tries to define the different types of rural settlement in the sandy western part of Flanders. He distinguishes two basic kinds of settlement; 'large grouped settlements' on the one hand, and 'single farms or small grouped settlements' on the other hand. Villas do not occur in this area. Enclosures (without any indication for a defensive function) are a common feature of both the smaller and the larger settlements. In Vermeulen's definition however, there is no visible social differentiation in any of these settlements.

8 The original depth of F125 (Westerveld) was 110 cm, the Schalkskamp and Zomerhof enclosure ditches had an original depth of 60 and 70 cm respectively (Raemaekers 1993).

9 Urnfields are often interpreted as truly communal burial grounds (Roymans/Theuws 1999, 14/15; Roymans/Kortlang 1999, 40-42), but for Iron Age Oss that term is difficult to apply. Instead of a clearly clustered group of graves we see several smaller clusters, which are scattered through the landscape (Van der Sanden 1994). However, during the Late Iron Age these burials are all situated in roughly the same area. Although no sanctuary could be dated to the Late Iron Age with certainty, a continuous tradition from the Middle Iron Age, when such cult places were present, is suggested (Slofstra/Van der Sanden 1987).

10 An interesting exercise would be a comparison with the wheel-thrown pottery from rural settlements (in the region) that did develop into villas. Unfortunately the pottery from the Hoogeloon settlement has not been published yet. Riethoven - de Heesmortel is an enclosed settlement from the Kempen area that does not develop into a villa. The wheel-thrown pottery shows imported pottery in the late Augustean/early Tiberian period, but the total amount of South-Gallic *sigillata* is low (Vossen 1997). This could point to early military influence/contacts (pers. comm. H. van Enckevort).

11 Recently a number of settlements and cemeteries have been excavated that can reveal more about Batavian culture, including Tiel (Kortlang/Stafleu 1998) and Oosterhout (Gelderland) (Haarhuis 1996; Van den Broeke 1999). Research into this aspect is in progress (Roymans 1998a).

12 Cf. Woolf (1995, 13) on the formative period of Roman provincial cultures: '...outsides of rural residences often conformed to Roman taste more than did the insides'.

references

- Aarts, J. 1994. Romeinse munten op de Horden. In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 138-144.
- Alphen, G.J.H. van 1980. Archeologische Activiteiten: Stadskernonderzoek Eikenboomgaard Oss, *Jaarboekje Heemkundekring 'Maasland'* 1980, 12-15.
- Alphen, G.J.H. van 1986. Verslag Archeologische Werkgroep Oss, *Jaarverslag AWN afdeling Nijmegen e.o.* 1986, 7-8.
- Alphen, G.J.H. van/R.R. Datema 1987. Bewoningssporen aan de Horzak te Oss, *Jaarverslag AWN afdeling Nijmegen e.o.* 1987, 33-35.
- Alphen, G.J.H. van/H.J. Hiep 1989. Bewoningssporen aan de Horzak te Oss II, *Jaarverslag AWN afdeling Nijmegen e.o.* 1989, 25-28.
- Amen, I. van 1995. *Het botanisch onderzoek van drie inheems Romeinse nederzettingen in Oss-Ussen*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Ascadi, G.J. Nemeskeri 1970. *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.
- Bakels, C.C. 1984. Botanisch onderzoek waterputten Eikenboomgaard, Oss. In: G.J.H. van Alphen (ed.), *Ontdekt Verleden; archeologische aspecten van het Maasland*, Oss, 49-50.
- Bakels, C.C. 1987. Oss-Ussen en de tuinboon. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. Van den Broeke (eds), 137-140.
- Bakels, C.C. 1994. Vruchten en zaden uit de ijzertijd-nederzettingen te Oss-Ussen. In: K. Schinkel, part I, 219-232.
- Bakels, C.C. 1996. The pollen diagram Voerendaal-7. In: L.I. Kooistra, 139-146.
- Bakels, C.C./D.A. Wesselingh/I. van Amen 1997. Acquiring a taste: the menu of Iron Age and Roman period farmers at Oss-Ussen, the Netherlands, *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 193-211.
- Bakels, C.C. 1998. Fruits and seeds from the Iron Age settlements at Oss-Ussen. In: H. Fokkens (ed.), 337-348.
- Ball, E./D. Schiltmans 1998. *De Maaskantregio in kaart: een archeologische inventarisatie van Oss tot aan de Maas*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Bechert, T. 1980. Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 253-263.
- Bechert, T./W.J.H. Willems 1995. *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart.
- Beek, Z. van der 1996. *Een nederzetting uit de late ijzertijd. Het verslag van de opgraving Oss 1995*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Beex, G.A.C. 1955. Op de Lallenberg te Berghem, *Brabants Heem* 7, 105-118.
- Beex, G.A.C. 1973. Roman finds in North-Brabant, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 159-188.
- Berendsen, H.J.A. 1990. River courses in the central Netherlands during the Roman period, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 243-249.
- Bloemers, J.H.F. 1978. *Rijswijk-'De Bult', eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Bloemers, J.H.F./R.S. Hulst/W.J.H. Willems 1980. A short introduction to the Eastern River Area (ERA) Project, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30, 277-280.
- Boekel, G.M.E.C. van 1987. Een Romeins maskerfragment van aardewerk uit Oss-Ussen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. Van den Broeke (eds), 161-168.
- Bogaers, J.E. 1955. *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage (Nederlandse Oudheden 1).
- Bogaers, J.E. 1960/1961. Civitas en stad van de Bataven en Caninefaten, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10/11, 263-317.
- Bogaers, J.E. 1964. Twee Romeinse wijmonumenten uit Alem, Noord-Brabant, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12/13, 39-56.
- Bogaers, J.E. 1966. Opgravingen te Cuijk, 1964-1966, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 65-72.

- Bogaers, J.E. 1968. Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de *limes* van Germania Inferior (Germania Secunda), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 17, 99-114.
- Bogaers, J.E. 1970. Terug naar de Lallenberg, *Brabants Heem* 22, 57-67.
- Bogaers, J.E. 1987. Van putten in Ussen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. Van den Broeke (eds), 155-160.
- Bogaers, J.E. 1991. De Venus van Lith, *Brabants Heem* 43, 79-80.
- Bogaers, J.E./C.B. Rüger 1974. *Der niedergermanische Limes*, Köln.
- Bont, Ch. de 1993. '...al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant, Waalre* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 36).
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory of practice*, Cambridge.
- Bowden, M./D. McOmish 1987. The required barrier, *Scottish Archaeological Review* vol.4 part 2, 76-84.
- Braat, W.C. 1934. Nieuwe opgravingen van Romeinse villae, *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 15, 4-38.
- Brandt, R.W./W. Groenman-van Waateringe/S. van der Leeuw (eds) 1987. *Assendelver Polder papers* 1, Amsterdam (Cingula 10).
- Brandt, R.W./S.E. van der Leeuw/L.H. van Wijngaarden-Bakker 1984. Transformation in a Dutch estuary: research in a wet landscape, *World Archaeology* 16, 1-17.
- Brandt, R.J. Slofstra 1983. *Roman and native in the Low Countries: spheres of interaction*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 184).
- Broeke, P.W. van den 1977. *Bouwoffer en archeologie*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Broeke, P.W. van den 1980. Bewoningssporen uit de IJzertijd en andere perioden op de Hooionksche Akkers, gem. Son en Breugel, prov. Noord-Brabant, *Analecta Praehistorica Leidensia* 17, 65-105.
- Broeke, P.W. van den 1986. Zeezout: een schakel tussen West- en Zuid-Nederland in de IJzertijd en de Romeinse tijd. In: M.C. van Trierum/H.E. Henkes (eds), 91-114.
- Broeke, P.W. van den 1987a. De dateringsmiddelen voor de ijzertijd van Zuid-Nederland. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. Van den Broeke (eds), 23-43.
- Broeke, P.W. van den 1987b. Oss-Ussen: Het handgemaakte aardewerk. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 101-119.
- Broeke, P.W. van den 1987c. De Maas: een handelsweg van belang in de IJzertijd, *Het oude land van Loon* 42, 19-26.
- Broeke, P.W. van den 1991a. Nederzetting, graf en samenleving in de metaaltijden. In: J.H.F. Bloemers/T. van Dorp (eds), *Pre- en protohistorie van de Lage Landen*, Houten, 251-264.
- Broeke, P.W. van den 1991b. Nederzettingaardewerk uit de late bronstijd in Zuid-Nederland. In: H. Fokkens/N. Roymans (eds), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 13), 193-211.
- Broeke, P.W. van den 1996. Southern sea salt in the Low Countries. A reconnaissance into the land of the Morini, *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae* 8, 193-205.
- Broeke, P.W. van den 1999. Van mesolithicum tot middeleeuwen: het archeologische potentieel van het Betuwe deel van Nijmegen (NL), *Lunula* VII (1999), 26-31.
- Broeke, P.W. van den in prep. *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar typonomie, technologie en herkomst*, Leiden (phil.doc. thesis, University of Leiden).
- Brongers, J.A./P.J. Woltering 1978. *De prehistorie van Nederland. Economisch-technologisch*, Haarlem.
- Brouwer, M. 1986. Het "Romeinse" aardewerk in het Maasmondgebied. In: M.C. van Trierum/H.C. Henkes (eds), 77-90.
- Brunsting, H. 1937. *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen - een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archeologisch-historische bijdragen van de Allard Pierson Stichting 4).
- Bult, E.J./D.P. Hallewas 1986. *Graven bij Valkenburg. Het archeologisch onderzoek in 1985*, Delft.
- Datema, R.R. 1984. Middeleeuwse bewoning te Ussen? In: G.H.J. van Alphen (ed.), *Ontdekt verleden: archeologische aspecten van het Maasland*, Oss, 55-60.
- De Boe, G. 1982. Meer dan 1500 jaar bewoning rond de Romeinse villa te Neerharen-Rekem, *Conspectus 1981*, Brussel (Archaeologia Belgica 247), 70-74.
- De Boe, G. 1985. De opgravingscampagne 1984 te Neerharen-Rekem, *Archaeologia Belgica* (Nieuwe Reeks) 1/2, 53-62.
- De Boe, G. 1987. Bewoning rond de villa van Neerharen-Rekem. In: P. Stuart/M.E.Th. de Grooth (eds), *Langs de weg*, Heerlen/Maastricht, 51-54.
- Derks, A.J.M. 1998. *Gods, temples and ritual practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 2).

- Derks, T./L. Swinkels 1994. Bronzen doosjes en verzegelde geloften. In: N. Roymans/T. Derks (eds), 146-151.
- Diepen, D. van 1952. *De bodemgesteldheid van de Maaskant, 's-Gravenhage* (De bodemkartering van Nederland 13).
- Diepeveen-Jansen, M. 1998. *Mensen, ideeën en goederen. Een symbolische en sociale analyse van het grafbestel van de elite in de Vroeg-La Tène-periode in de Marne-Moezelregio*, Amsterdam (phil.doc. thesis, University of Amsterdam).
- Döbken, A.-B. 1982. *Het grafveld van Oss-Ussen, prov. Noord-Brabant*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Dockum, S.G. van/W.A.M. Hessing 1994. Houten-Dorp en Houten-Doornkade. In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 219-225.
- Dommelen, P. van/M. Prent 1996. The history, theory and methodology of regional archaeological projects. An introduction, *Archaeological Dialogues* 3, 137-139.
- Dragendorff, H. 1895. *Terra sigillata; ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, *Bonner Jahrbücher* 96-7, 18-155.
- Dressel, H. 1879. 'Di un grande deposito di amfore rinvenuto del nuovo quartiere del castro Pretoria', *Bulletino della Commissione archaeologica comunale di Roma*, 36-112/143-195.
- Dressel, H. 1899. *CIL XV, 2: Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum*. Partis posterioris fasciculus I, Berlin.
- Driel-Murray, C. van 1987. Schoeisel uit Oss, het voetstuk van de kleding. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 147-153.
- Dries, M.H. van den 1990. *Archeologische informatiesystemen. Algemene principes en enkele toepassingen voor een sitelocatie-analyse*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Eggers, H.J. 1951. *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg (Atlas der Urgeschichte 1).
- Enckevort, H. in press. *Een rurale nederzetting uit het begin van de 3de eeuw te Venray-Hoogrieboek*.
- Enckevort, H. van/M. Huisman 1995. Romeins aardewerk van de nederzetting aan de Laarderweg. In: N. Roymans (ed.), 29-40.
- Enckevort, H. van/M. Huisman 1996. Romeins aardewerk van de nederzetting Weert-Kampershoek. In: N. Roymans/A. Tol (eds), 48-56.
- Enckevort, H. van/M. Huisman 1998. Romeins aardewerk van de nederzetting Weert-Raak en het grafveld Weert-Molenakkerdreef. In: N. Roymans/A. Tol/H. Hiddink (eds), 61-73.
- Enckevort, H. van/J. Thijssen 1996. *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen.
- Enckevort, H. van/K. Zee 1996. *Het Kops Plateau. Prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen*, Abcoude/Amersfoort.
- Es, W.A. van 1981. *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- Es, W.A. van 1994a. Bataven in het Kromme-Rijngebied? In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 22-35.
- Es, W.A. van 1994b. Het begin van de Romeinse tijd In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 36-47.
- Es, W.A. van /W.A.M. Hessing (eds) 1994. *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. Chr. - 900 n. Chr.*, Utrecht/Amersfoort.
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers 1985. Archeologie in het Kromme-Rijngebied: het ontstaan van een project, *Maandblad Oud-Utrecht* 58, 216-227.
- Fitzpatrick, A. 1985. The distribution of Dressel I Amphorae in North-West Europe, *Oxford Journal of Archaeology* 4, 305-340.
- Flannery, K.V. (ed.) 1976. *The Early Mesoamerican village*, New York.
- Fokkens, H. 1991a. *Het Maaskantproject. Oss-Schalkskamp: Nederzettingssporen uit de periode 250 voor tot 50 na Chr.*, Leiden.
- Fokkens, H. 1991b. Oss-Ussen, wijk Schalkskamp. Nederzettingssporen uit de periode 250 voor tot 50 na Chr., *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant* 1990, *Brabants Heem* 43, 122-133.
- Fokkens, H. 1991c. Nederzettingssporen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in Oss-Ussen, wijk Mikkeldonk. In: H. Fokkens/N. Roymans (eds), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 13), 93-109.
- Fokkens, H. 1992. Oss-Ussen, Schalkskamp. Verslag over het onderzoek in 1991 en 1992. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant* 1991-1992, *Brabants Heem* 44, 157-167.
- Fokkens, H. 1993. *Oss, verleden aan het licht. De voorgeschiedenis van Oss, 2500 vóór tot 250 na Christus*, Oss (Gemeentelijk Museum Jan Cunen).
- Fokkens, H. 1996. The Maaskant project: continuity and change of a regional research project, *Archaeological Dialogues* 3, 196-215.
- Fokkens, H. 1997a. *Drowned landscape. The occupation of the western part of the Frisian-Drentian Plateau, 4400 BC-AD 500*, Assen.

- Fokkens, H. 1997b. *Op zoek naar Hans Joppen. Een speurtocht naar het vorstengraf van Oss*, Oss.
- Fokkens, H. (ed.) 1998. The Ussen Project. The first decade of excavations at Oss, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30.
- Fokkens, H. in prep. *The excavations at Oss: the second decade (1986-1996)*.
- Fokkens, H./N. Roymans (eds) 1991, *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 13).
- Fontijn, D.R. 1996. Socializing landscape. Second thoughts about the cultural biography of urnfields, *Archaeological Dialogues* 3, 77-87.
- Franzius, G. 1993. Die römischen Funde aus Kalkriese, In: W. Schlüter (ed.), *Kalkriese - Römer im Osnabrücker Land: Archäologische Forschungen zur Varusschlacht*, Osnabrück, 107-197.
- Franzius, G. 1995. Die römischen Funde aus Kalkriese 1987-95 und ihre Bedeutung für die Interpretation und Datierung militärischer Fundplätze der augusteischen Zeit im nordwesteuropäischen Raum, *Journal of Roman Military Equipment Studies* vol. 6, 69-88.
- Gerritsen, F. 1999. To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric farmhouses in the southern Netherlands, *Archaeological Dialogues* 6, 78-114.
- Gerritsen, F. in prep. *Late Bronze Age and Iron Age societies in the Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam (phil.doc. thesis, Amsterdam Free University).
- Gose, E. 1950. *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland*, Köln (Bonner Jahrbücher, Beiheft I).
- Groenewoudt, B.J. 1994. *Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 17).
- Haalebos, J.K. 1986. Fibulae uit Maurik, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, supplement 65 (1984-1985).
- Haalebos, J.K. 1990. *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (Beschrijving van de verzameling van het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen XI).
- Haalebos, J.K. et al. 1995. *Castra und canabae. Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen 1987-1994*, Nijmegen.
- Haarhuis, A. 1996. Archeologisch karteringsonderzoek in het 'Land van de Bataven', *Ulpia Noviomagus* 6.
- Hagenaars, P. (ed.) 1981. *Bodemvondsten Eikenboomgaard*, Oss (Jan Cunencentrum/Gemeente Oss).
- Haselgrove, C. 1984. Comment on Hingley, *Scottish Archaeological Review* vol.3 part 1, 27-30.
- Haselgrove, C. 1996. Roman impact on rural settlement and society in southern Picardy. In: N. Roymans (ed.), 127-187.
- Heeringen, R.M. van 1985. Typologie, Zeitstellung und Verbreitung der in die Niederlande importierten vorgeschichtlichen Mahlsteine aus Tephrit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15, 371-383.
- Henderikx, P. 1986. The lower delta of the Rhine and the Maas: landscape and habitation from the Roman period to c. 1000, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 447- 599.
- Hessing, W.A.M. 1993. Ondeugende Bataven of verdwaaide Friezen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland, In: E. Drenth/W.A.M. Hessing/E. Knol (eds), *Het tweede leven van onze doden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 15), 17-40.
- Hessing, W.A.M. 1999. Building programmes for the Lower Rhine limes. The impact of the visits of Trajan and Hadrian to the Lower Rhine, In: H. Sarfatij/W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (eds), *In Discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle/Amersfoort, 149-156.
- Hessing, W.A.M. in prep. *Buried Batavians, mortuary practices in the Dutch River Area between 400 BC and AD 400*, (phil.doc. thesis, Amsterdam Free University).
- Hiddink, H.A. 1991. Rural centres in the Roman settlement system of Northern Gallia Belgica and Germania inferior. In: N. Roymans/F. Theuws (eds), 201-233.
- Hiddink, H.A. 1997. *Nederzetting en landschap in het Maas-Demer-Scheldegebied. Deelproject 4. Bewoningspatronen en rituele omgang met het cultuurlandschap in de Romeinse tijd*, Amsterdam (unpublished set-up, University of Amsterdam).
- Hiddink, H.A. 1999. *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. Iste eeuw voor-4de eeuw na Chr.*, Amsterdam (phil.doc. thesis, University of Amsterdam).
- Hiddink, H.A. in prep. *Bewoningspatronen en rituele omgang met het cultuurlandschap in de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied*.
- Hill, J.D. 1995. *Ritual and rubbish in the Iron Age of Wessex: a study on the formation of a specific archaeological record*, Oxford (British Archaeological Reports British Series 242).
- Hingley, R. 1984a. The archaeology of settlement and the social significance of space, *Scottish Archaeological Review* vol.3 part 1, 22-27.

- Hingley, R. 1984b. A response to Haselgrove's comments on Hingley's 'The archaeology of settlement and the social significance of space' (SAR, 3, 22-31), *Scottish Archaeological Review* vol.3 part 2, 147-149.
- Hingley, R. 1989. *Rural settlement in Roman Britain*, London.
- Hingley, R. 1990. Boundaries surrounding Iron Age and Romano-British settlements, *Scottish Archaeological Review* vol.7, 96-103.
- Holwerda, J.H. 1934. Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.B.), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 15, 39-53.
- Holwerda, J.H. 1941. *De Belgische waar in Nijmegen*, 's-Gravenhage (Beschrijving van de verzameling van het Museum G.M. Kam te Nijmegen 2).
- Huijts, C.S.T.J. 1992. *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem (Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek).
- Hulst, R.S. 1978. Druten-Klepperhei, Vorbericht der Ausgrabungen einer römischen Villa, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 133-151.
- Hvass, S. 1993. Settlement. In: S. Hvass/B. Storgaard (eds), *Digging into the past. 25 years of archaeology in Denmark*, Aarhus, 187-194.
- Isings, C. 1957. *Roman glass from dated finds*, Groningen/Djakarta.
- Jansen, R. 1997. Van grondspoor naar nederzetting. Een reconstructie van ijzertijd nederzettingen in Oss-Mettegeupel, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Jansen, R./H. Fokkens 1997. Archeologisch onderzoek in de gemeente Oss in 1997, *Archeologisch onderzoek Oss* 1, Leiden (Faculty of Archaeology, University of Leiden).
- Jansen, R./H. Fokkens 1999a. Archeologisch onderzoek in de gemeente Oss in 1998, *Archeologisch onderzoek Oss* 2, Leiden (Faculty of Archaeology, University of Leiden).
- Jansen, R./H. Fokkens 1999b. *Bouwen aan het verleden. 25 jaar archeologisch onderzoek in de gemeente Oss*, Leiden (Faculty of Archaeology, University of Leiden).
- Jansma, E. 1995. *RembeRINGs. The development and application of local and regional tree-ring chronologies of oak for the purposes of archaeological and historical research in the Netherlands*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 19).
- Jong, F. de 1982. *Palynologisch onderzoek van het inheems-Romeinse grafveld te Oss-Ussen (prov. Noord-Brabant)*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Jundi, S./J.D. Hill 1998. Brooches and identities in first century AD Britain: more than meets the eye?, In: C. Forcey/J. Hawthorne/R. Witcher, *TRAC 97. Proceedings of the seventh annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Oxford, 125-137.
- Kok, R.S. 1994. *Wandelend door Oss. Landschapsarcheologie in ijzertijd en Romeinse tijd te Oss-Ussen (N.-Br.)*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Kooistra, L.I. 1994. Landbouw in een onbedijkt rivierengebied. In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 126-129.
- Kooistra, L.I. 1996. *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman Period and Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Assen.
- Koolen, M. 1989. Indrukwekkende vondsten te Gassel, *Jaarverslag AWN afdeling Nijmegen e.o.*, 16-21.
- Kortlang, F./M. Stafleu (eds) 1998. Het Bataafse grafveld Tiel-Passewaaij, *Archeologie in Tiel* 6.
- Koster, A. 1993. Romeins brons uit het oostelijk rivierengebied: Oss, *Westerheem* 42, 304-306.
- Koster, A. 1997. *The bronze vessels* 2, Nijmegen (Descriptions of the Collections in the Provinciaal Museum G.M. Kam at Nijmegen XIII).
- Kuijper, W.J. 1987. Vondsten van de late steekelnoot in de Romeinse tijd. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 141-145.
- Lammers, M. 1994. Dakpannen op de Horden. In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 161-168.
- Lauwerier, R.C.G.M. 1988. *Animals in Roman times in the Dutch eastern river area*, 's-Gravenhage/Amersfoort (Nederlandse Oudheden 12).
- Lauwerier, R.C.G.M./G.F. IJzereef 1994. Vee en vlees in de nederzettingen in Oss-Ussen (800 v. Chr. - 250 na Chr.). In: K. Schinkel, part I, 215-225.
- Lauwerier, R.C.G.M./G.F. IJzereef 1998. Livestock and meat from the Iron Age and Roman period settlements at Oss-Ussen (800 BC - AD 250). In: H. Fokkens (ed.), 349-355.
- Lawende, M.C. 1995. *Fibulae uit Oss. Een onderzoek naar de betekenis van de in Oss-Ussen opgegraven mantelspelden*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Loeschke, S. 1909. Keramische Funde in Haltern, *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen* 5, 101-322.
- Louwe Kooijmans, L.P. 1985. *Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie*, Amsterdam.

- Louwe Kooijmans, L.P. 1986. Grave, De Zitterd. In: W.J.H. Verwers, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 28), 19-20.
- Louwe Kooijmans, L.P. 1994. Another participant's view on Dutch archaeology in post-war times, *Archaeological Dialogues* 1, 38-45.
- Louwe Kooijmans, L.P./P.W. van den Broeke/A.L. van Gijn/H. Fokkens/ (eds) in prep. *De prehistorie van Nederland*.
- Meadows, K.I. 1994. You are what you eat: diet, identity and romanisation, In: S. Cottam/D. Dungworth/S. Scott/J. Taylor, *TRAC 94. Proceedings of the fourth annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Oxford, 133-140.
- Meffert, M. 1998. *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver polders*, Amsterdam (phil.doc. thesis, University of Amsterdam).
- Metzler, J. et al. (eds) 1995 *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology. Papers arising from the international conference at the Titelberg (Luxembourg) 12-13 November 1993*, Luxembourg (Dossiers d'archéologie du MNHA 4).
- Mietes, E.K. 1998. *Verslag van de opgraving Oss-Mettegeupel 1993*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Millett, M./N. Roymans/J. Slofstra 1995. Integration, culture and ideology in the Early Roman West. In: J. Metzler et al. (eds), 1-5.
- Mioulet, J./C. Barten 1994. *De Romeinse brug tussen Cuijk en Middelaar: van ontdekking tot reconstructie*, Utrecht.
- Modderman, P.J.R. 1950. Het oudheidkundig bodemonderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant, *Brabants Jaarboek*, 92-107.
- Modderman, P.J.R. 1952. Het probleem van de Romeinse wegen in het rivierkleigebied, *Gelre (Bijdragen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht)* 52, 21-28.
- Modderman, P.J.R. 1964. The chieftain's grave of Oss reconsidered, *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Kennis van de Antieke Beschaving te 's-Gravenhage* 34, 57-62.
- Modderman, P.J.R./C. Isings 1960/61. Een grafveld uit de Romeinse tijd op de Gaalsche Heide, gem. Schayk (N.-Br.), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10/11, 318-346.
- Oswald, F./T. Davies Pryce 1966. *An introduction to the study of Terra sigillata*, London.
- Parker Pearson M./C. Richards (eds) 1994. *Architecture and order. Approaches to social space*, London.
- Peddemors, A. 1975. Latèneglasarmringe in den Nederlanden, *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 93-145.
- Plicht, J. van der 1993. The Groningen radiocarbon calibration program, *Radiocarbon* vol.35, 231-237.
- Pons, L.J. 1957. *De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, Wageningen (Bodemkundige Studies 3).
- Prins, J. 1994. The coin finds from the Hoogpoort near Hapert: Early Roman monetary circulation in the Brabantse Kempen, *Helinium XXXIV/1*, 134-163.
- Prummel, W. 1987. Poultry and fowling at the Roman *castellum* Velsen I, *Palaeohistoria* 29, 183-201.
- Raemaekers, D.C.M. 1993. *De greppelsystemen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd te Oss-Ussen*, Leiden (unpublished MA thesis, University of Leiden).
- Remouchamps, A.E. 1924. Opgraving van een urnenveld te Uden (N.Br.), *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 69-75.
- Reynolds, P.J. 1994. *Experimental archaeology: a perspective for the future*, Leiden (C.J.C. Reuvens-lezing 5).
- Ritterling, E. 1912. Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus, *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 40.
- Rivet, A.L.F. 1969. Social and economic aspects. In: A.L.F. Rivet (ed.), *The Roman villa in Britain*, London, 173-216.
- Roberts, B.K. 1996. *Landscapes of settlement. Prehistory to the present*, London/New York.
- Roest, J. van der 1994. Mantel-en kledingspelden in de Romeinse tijd. In: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), 145-152.
- Roymans, N. 1990. *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective*, Amsterdam (Cingula 12).
- Roymans, N. 1993. Romanisation and the transformation of a martial elite-ideology in a frontier province. In: P. Brun/S. van der Leeuw/C.R. Whittaker (eds), *Frontières d'empire. Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours 1992*, Nemours (Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 5), 33-50.
- Roymans, N. (ed.) 1995a. *Opgravingen in de Molenakker te Weert, campagne 1994*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten I).
- Roymans, N. 1995b. The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2, 2-23.

- Roymans, N. 1995c. Romanization, cultural identity and the ethnic discussion. The integration of Lower Rhine populations in the Roman Empire. In: J. Metzler *et al.* (eds), 47-64.
- Roymans, N. (ed.) 1996a. *From the Sword to the Plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 1).
- Roymans, N. 1996b. The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area. In: N. Roymans (ed.), 9-126.
- Roymans, N. 1996c. Vrouwendracht uit de Late IJzertijd: glazen armbanden van de Weertse opgravingen. In: N. Roymans/A. Tol (eds), 57-61.
- Roymans, N. 1996d. The South Netherlands project. Changing perspectives on landscape and culture, *Archaeological Dialogues* 3, 231-245.
- Roymans, N. 1998a. *The Batavians: ethnic identity in a frontier situation* (NWO application for a programmatic research).
- Roymans, N. 1998b. *Romeinse frontierpolitiek en de etnogenese van de Bataven*, Amsterdam (Free University).
- Roymans, N. in prep. *Changing settlement patterns and environmental dynamics in the Meuse-Demer-Scheldt area from the Bronze Age to the Middle Ages*.
- Roymans, N./T. Derks 1993. Der Tempel von Empel. Ein Hercules-Heiligtum im Batavergebiet, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 23, 479-492.
- Roymans, N./T. Derks (eds) 1994. *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven, 's-Hertogenbosch* (Graven naar het Brabantse verleden 2).
- Roymans, N./F. Kortlang 1999. Urnfield symbolism, ancestors and the land in the Lower Rhine Region. In: F. Theuws/N. Roymans (eds), 33-61.
- Roymans, N./T. van Rooijen 1993. De voorromeinse glazen armbandproductie in het Nederrijnse gebied en haar culturele betekenis, *Vormen uit vuur* 1993/3, 2-10, 56-57.
- Roymans, N./W. van der Sanden 1980. Celtic coins from the Netherlands and their archaeological context, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30, 173-254.
- Roymans, N./F. Theuws (eds) 1991. *Images of the past: studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Prae- en Protohistorie 7).
- Roymans, N./F. Theuws (eds) 1993. *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden, 's-Hertogenbosch* (Graven naar het Brabantse verleden 1).
- Roymans, N./F. Theuws 1999. Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction. In: F. Theuws/N. Roymans (eds), 1-32.
- Roymans, N./A. Tol (eds) 1996. *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 4).
- Roymans, N./A. Tol/H. Hiddink (eds) 1998. *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert, campagne 1996-1998*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5).
- Rüger, C.B. 1968. *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in den Principatszeit*, Cologne/Graz (Beiheft Bonner Jahrbücher 30).
- Sanden, W.A.B. van der 1983. Lith, Kessel (I). In: W.J.H. Verwers, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1979-1980*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 23), 34-35.
- Sanden, W.A.B. van der 1987a. De regio in landschappelijk, geologisch en archeologisch perspectief. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 1-10.
- Sanden, W.A.B. van der 1987b. Het project Oss-Ussen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 11-22.
- Sanden, W.A.B. van der 1987c. Dendrochronologie en het archeologisch onderzoek op de zuidelijke zandgronden. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 45-52.
- Sanden, W.A.B. van der 1987d. Oss-Ussen: de nederzettingen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 53-67.
- Sanden, W.A.B. van der 1987e. Oss-Ussen: de grafvelden. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 69-80.
- Sanden, W.A.B. van der 1987f. Oss-Ussen: ecologie en economie. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 81-89.
- Sanden, W.A.B. van der 1987g. Oss-Ussen: de materiële cultuur. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 91-121.
- Sanden, W.A.B. van der 1987h. Oss-Ussen: een interpretatie. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 121-130.
- Sanden, W.A.B. van der 1988. The Ussen Project: large scale settlement archaeology of the period 700 BC - AD 250, a preliminary report, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 95-125.
- Sanden, W.A.B. van der 1990. Een nederzetting uit de Romeinse tijd te Oss (Zaltbommelseweg), *Brabants Heem* 42, 95-102.
- Sanden, W.A.B. van der 1994. De funeraire en aanverwante structuren. In: K. Schinkel, part I, 199-218.

- Sanden, W.A.B. van der 1998. Funerary and related structures at Oss-Ussen. In: H. Fokkens (ed.), 307-336.
- Sanden, W.A.B. van der/P.W. van den Broeke (eds) 1987. *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 31).
- Schenk, J.A. 1993. *Huisje, schuurtje, greppeltje. Een analyse van enkele structuren uit Oss-Ussen, Noord-Brabant*, Leiden (unpublished report, University of Leiden).
- Schinkel, K. 1994. *Zwervende erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit bronstijd, ijzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986*, Leiden (phil.doc. thesis, University of Leiden).
- Schinkel, K. 1998. Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations. In: H. Fokkens (ed.), 5-305.
- Slofstra, J. 1987. Een nederzetting uit de Romeinse tijd bij Hoogeloon. In: W.C.M. van Nuenen et al., *Drie dorpen, een gemeente. Een bijdrage tot de geschiedenis van Hoogeloon, Hapert en Casteren*, Hapert, 51-87.
- Slofstra, J. 1991. Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt Area during the Early Roman period. In: N. Roymans/F. Theuws (eds), 131-198.
- Slofstra, J. 1994. Recent developments in Dutch archaeology. A scientific-historical outline, *Archaeological Dialogues* 1, 9-33.
- Slofstra, J. et al. 1982. *Het Kempenprojekt. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 22).
- Slofstra, J./M. Lammers/J. Aarts 1993. Inheemse boeren in de Romeinse wereld. Nederzettingsonderzoek bij Riethoven. In: N. Roymans/F. Theuws (eds), 58-71.
- Slofstra, J./W.A.B. van der Sanden 1987. Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 125-168.
- Stoepker, H. (ed.) 1997. *De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray*, Abcoude/Amerfoort.
- Stolte, B.H. 1959. De zuidelijke weg van de Tabula Peutingeriana door het land der Bataven, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 57-67.
- Stuart, P. 1963. *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 6).
- Suter, P.J. 1984. Neuere Mittellatène-Grabkomplexe aus dem Kanton Bern. Ein Beitrag zur Latène C-Chronologie des schweizerischen Mittellandes, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 67, 73-93.
- Therkorn, L. 1987. The inter-relationships of materials and meanings. Some suggestions on housing concerns within Iron Age Noord-Holland. In: I. Hodder (ed.), *The archaeology of contextual meanings*, Cambridge (New directions in archaeology), 102-110.
- Theuws, F./N. Roymans (eds) 1999. *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4).
- Thomas, R. 1997. Land, kinship relations and the rise of enclosed settlement in first millennium B.C. Britain, *Oxford Journal of Archaeology* 16 (2), 211-218.
- Trierum, M.C. van/H.E. Henkes 1986. *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, Rotterdam.
- Tuan, Y.-F. 1977. *Space and place. The perspective of experience*, Minneapolis.
- Vanvinckenroye, W. 1991. Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum 44).
- Vasbinder, A.C./H. Fokkens 1987. Een bronstijd-huis uit Oss-Ussen. In: W.A.B. van der Sanden/P.W. van den Broeke (eds), 131-135.
- Velde, P. van de 1991. *Theorie II; Nederzettingen*, Leiden (syllabus Archeologisch Centrum).
- Verhulst, A./D.P. Blok 1981. Het natuurlandschap, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1, Haarlem, 116-142.
- Vermeulen, F. 1992. *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, Gent (Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks nr.1).
- Verwers, G.J. 1972. Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit, *Analecta Praehistorica Leidensia* 5.
- Verwers, G.J. 1978a. Oss-IJsselstraat. In: W.J.H. Verwers/G.A.C. Beex, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 17), 12-15.
- Verwers, G.J. 1978b. Oss, Ussen. In: W.J.H. Verwers/G.A.C. Beex, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 17), 21-22.
- Verwers, G.J. 1981. Oss, Ussen. In: W.J.H. Verwers, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1977-1978*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 19), 35-39.

- Verwers, G.J. 1983. Oss, Eikenboomgaard. In: W.J.H. Verwers, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1979-1980*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 23), 49-53.
- Verwers, W.J.H. 1978. Beers. In: W.J.H. Verwers/G.A.C. Beex, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 17), 17-18.
- Verwers, W.J.H. 1981. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1977-1978*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 19), 49-53.
- Verwers, W.J.H. 1983. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1979-1980*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 23), 35-36.
- Verwers, W.J.H. 1984. Sporen van bewoning aan de Eikenboomgaard te Oss. In: G.J.H. van Alphen (ed.), *Ontdekt Verleden; archeologische aspecten van het Maasland*, Oss, 43-48.
- Verwers, W.J.H. 1986. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 28), 34.
- Verwers, W.J.H. 1988. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1983-1984*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 32).
- Verwers, W.J.H. 1990a. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1985-1987*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 34).
- Verwers, W.J.H. 1990b. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1988-1989*, *Brabants Heem* 42, 152-153.
- Verwers, W.J.H. 1991. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1990*, *Brabants Heem* 43, 138-147.
- Verwers, W.J.H. 1998. *North Brabant in Roman and Early Medieval times. Habitation history*, Amerfoort.
- Verwers, W.J.H./G.A.C. Beex 1978. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 17).
- Verwers, W.J.H./P.W. van den Broeke 1985. Het Bossche Broek opgerold. Een archeologisch onderzoek in Den Dungen, *Tijdschrift van de Heemkundevereniging 'Den Dungen'* 10, 3/4, 11-20.
- Verwers, W.J.H./L.I. Kooistra 1990. Native house plans from the Roman Period in Boxtel and Oosterhout, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 251-284.
- Vossen, I.M.J. 1997. *Riethoven - Heesmotel. Een inheems-Romeinse nederzetting in de Brabantse Kempen*, Amsterdam (unpublished MA thesis, Amsterdam Free University).
- Waterbolk, H.T. 1995. Patterns of the peasant landscape, *Proceedings of the prehistoric society* 61, 1-36.
- Wesselingh, D.A. 1993. Oss-IJsselstraat: Iron Age graves and a native Roman settlement, *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 111-138.
- Willems, W.J.H. 1977. A Roman kiln at Halder, gemeente St. Michielsgestel N.B. In: B.L. van Beek/R.W. Brandt/W. Groenman-van Waateringe (eds), *Ex Horreo, IPP 1951-1976*, Amsterdam (Cingula 4), 114-129.
- Willems, W.J.H. 1983. Romans and Batavians: regional developments at the imperial frontier. In: R. Brandt/J. Slofstra (eds), *Roman and native in the Low Countries: spheres of interaction*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 184), 105-128.
- Willems, W.J.H. 1986. *Romans and Batavians. A regional study in the Dutch Eastern River Area*, Amersfoort.
- Willems, W.J.H. 1990. *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht.
- Woolf, G. 1995. The formation of Roman provincial cultures. In: J. Metzler *et al.* (eds), 9-18.
- Zeist, W. van 1991. Economic aspects. In: W. van Zeist/K. Wasylkowa/K.-E. Behre (eds), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam/Brookfield, 109-130.
- Zoggel, G.-J. van 1988. Archeologie in Nuland, *Spoorzoeker* 1, 2-6.
- Zwart, A. de 1999. *Omgaan met het verleden in een VINEX-locatie. Een onderzoek naar de praktijk van de Archeologische Monumentenzorg*, Amsterdam (unpublished MA thesis, University of Amsterdam).

appendix

Pottery (percentages) from each structure of the Westerveld settlement. 1. *terra sigillata*, 2. fine ware, 3. Belgic ware, 4. cork urn, 5. colour-coated ware, 6. smooth-walled pottery, 7. *mortaria*, 8.

dolia, 9. *amphorae*, 10. *Waaslands*, 11. coarse ware, 12. grey ware, 13. handmade pottery, 14. indeterminable.

No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	total number of sherds
H69	-	-	-	-	-	3	-	-	6	-	-	-	92	-	36
H70	3	-	8	-	-	5	-	2	3	-	2	7	70	-	60
H71	2	-	2	2	-	4	-	3	-	-	3	-	85	-	110
H72a	-	-	3	-	1	14	-	1	-	-	1	1	78	-	72
H72b	4	-	4	-	-	4	-	-	4	-	13	-	70	-	23
H74	+	-	2	2	-	3	-	1	-	+	+	1	91	-	1080
H75	1	-	2	-	+	6	-	+	+	-	2	1	87	-	215
H76	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	52
H78	2	-	4	1	2	7	+	5	4	-	5	9	61	-	712
H79	7	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	7	80	-	15
H80	-	-	-	-	-	1	-	-	+	-	-	-	99	-	235
H82	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	96	-	84
H84	-	-	-	-	-	5	-	5	5	5	-	10	71	-	21
H85	-	-	-	-	-	7	-	-	-	7	-	-	86	-	14
H90	-	-	2	-	-	8	2	2	-	2	3	5	79	-	66
H94	-	-	-	-	-	-	-	3	6	-	6	-	84	-	32
H95	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	97	-	30
H96	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	3	1	94	-	170
H98	-	-	1	1	-	4	-	1	1	-	1	1	90	-	753
H99	-	-	2	1	1	-	1	1	1	-	2	1	92	-	132
H101	-	-	-	3	-	-	-	3	5	-	5	5	80	-	40
H104a	-	-	5	-	1	7	-	-	4	1	8	14	60	-	146
H104b	-	-	7	-	1	4	-	1	11	-	7	8	61	-	84
H105	3	-	1	-	-	2	-	-	29	-	1	3	62	-	156
H106	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-	3	1	93	-	147
H108	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	99	-	82
H109	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	2	96	-	151
H110	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	4	5	87	1	189
H111	-	-	9	-	-	3	-	-	13	-	3	6	66	-	32
H115	-	-	-	1	-	1	-	5	1	-	-	3	88	-	74
H116	-	-	3	-	-	3	-	2	-	-	-	3	89	-	66
H117	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	97	-	105
H118	1	-	7	-	5	4	-	3	-	-	1	8	71	-	75
H119	-	-	-	-	1	5	-	-	-	-	8	6	80	-	87
H120	-	-	2	-	-	2	-	1	-	1	2	6	84	-	82
H121	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	13	13	67	-	15
B8	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	92	-	12

No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	total number of sherds
B10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	19
B11	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	14	29	43	-	7
B12	-	-	7	-	-	13	-	-	-	-	-	-	80	-	15
S309	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	23
S314	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	14	71	-	7
S315	-	-	-	-	-	25	-	13	-	-	-	-	63	-	8
S320	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	97	-	39
S321	9	-	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	73	-	11
S322	-	-	17	-	-	-	-	-	-	-	17	17	50	-	6
S323	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	1
S334	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	-	-	1
S336	3	-	-	-	-	-	-	3	-	-	3	-	92	-	36
S356	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	1
S409	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50	-	2
S416	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	-	-	1
S419	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	7
S436	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	83	-	6
S437	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	1
S459	-	-	20	20	-	-	-	-	-	-	20	-	40	-	5
S463	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	6
S464	-	-	-	-	18	9	-	-	9	-	9	-	55	-	11
P210	5	-	7	-	2	7	-	7	-	-	17	15	39	-	41
P213	-	-	-	-	-	50	-	-	50	-	-	-	-	-	2
P231	-	-	-	-	-	-	-	25	-	-	-	75	-	-	4
P233	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	16	-	74	-	19
P234	-	-	1	-	-	14	-	3	5	-	3	4	70	-	74
P235	3	-	9	7	-	10	9	5	-	-	-	-	57	-	58
P237	-	-	3	-	14	8	11	3	-	-	5	35	22	-	37
P238	-	-	11	-	-	6	-	-	-	-	-	-	83	-	18
P239	13	-	6	-	-	-	-	-	19	-	6	-	56	-	16
P240	-	-	13	-	1	7	-	2	-	-	1	13	63	-	86
P243	2	-	13	-	3	15	5	4	14	1	16	11	16	1	160
P246	1	-	4	-	1	7	+	19	6	-	7	5	49	-	255
P247	-	-	8	-	-	-	-	15	8	-	-	15	54	-	13
P249	2	-	2	+	4	8	3	6	9	+	11	34	20	+	503
P253	1	-	4	1	1	10	+	2	2	+	6	2	70	+	851
P254	2	3	3	2	-	1	-	-	2	-	2	1	84	-	123
P255	2	-	3	-	1	12	-	5	6	-	5	11	54	-	145
P256	+	-	3	1	+	+	-	-	+	-	+	-	95	-	394
P258	2	-	-	-	19	5	-	12	5	-	5	16	37	-	43
P259	3	-	5	-	-	8	2	8	11	5	12	15	33	-	66
P260	-	-	2	-	-	4	-	-	2	-	-	2	90	-	52
P263	-	-	1	3	-	3	-	1	-	-	-	-	93	-	107
P264	-	-	-	-	-	3	-	3	6	-	-	3	85	-	34
P265	-	-	1	-	-	14	-	-	1	-	10	20	54	-	80
P266	6	-	-	-	-	3	-	9	-	-	3	3	77	-	35
P268	10	-	4	-	2	6	-	8	4	-	8	36	22	-	50
P269	-	-	6	-	-	6	2	11	6	2	13	24	31	-	54
P270	4	-	4	-	4	8	12	16	-	-	36	8	8	-	25
P272	1	-	3	+	1	10	3	3	2	+	2	10	62	1	742
P288	3	-	-	3	-	8	-	13	3	-	-	5	67	-	39
P289	-	-	2	-	-	5	-	-	2	-	2	2	86	-	42
P290	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	2

No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	total number of sherds
P292	1	-	2	-	3	3	+	1	6	1	2	25	55	-	405
P294	1	-	+	-	-	1	+	2	+	-	1	2	94	-	381
P296	-	-	2	-	-	8	-	3	3	-	3	2	78	-	60
P297	-	-	-	-	-	-	-	28	-	-	6	-	67	-	18
P300	-	-	2	1	1	2	-	1	-	-	3	-	89	-	88
P302	-	-	-	50	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	2
P303	4	-	3	-	3	12	-	-	-	-	8	30	41	-	74
P304	12	-	-	-	-	-	-	2	12	-	-	17	56	-	41
P305	1	-	5	1	2	1	-	1	1	-	6	23	59	-	158
P306	-	-	11	-	-	-	-	6	11	-	33	39	-	-	18
P306a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	155
P306a/b	13	-	11	-	2	28	-	9	6	-	21	2	-	9	47
P306b	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	150
P307	3	-	3	-	3	8	2	2	5	2	8	30	34	+	795
P308	1	-	4	-	+	11	1	1	6	-	9	19	46	-	480
P309	-	3	-	-	-	-	-	12	36	-	6	-	42	-	33
P310	-	-	-	-	-	-	-	14	-	-	-	14	71	-	7
P313	2	-	11	-	-	2	-	7	-	11	7	9	51	-	45
P314	+	-	1	2	-	1	-	+	1	-	1	2	91	-	404
P315	5	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	9	82	-	22
P316	-	-	-	-	-	-	-	22	11	-	-	-	67	-	9
P317	3	-	-	3	-	-	-	-	-	-	12	-	82	-	34
P318	4	-	6	-	5	13	3	9	10	4	16	31	-	-	620
P318a	6	-	8	-	2	8	4	8	4	-	21	23	19	-	53
P318b	4	-	8	-	2	4	4	6	-	-	16	44	12	-	50
P319	5	-	3	+	5	14	1	10	7	1	10	15	28	+	228
P321	-	-	-	-	-	-	-	-	40	-	-	-	60	-	5
P323a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	142
P323abc	-	-	-	-	-	25	-	-	-	-	50	25	-	-	4
P323b	-	-	17	-	-	17	-	-	50	-	17	-	-	-	6
P324a	6	-	12	-	6	-	-	-	-	-	29	29	18	-	17
P324a/b	-	-	7	-	7	-	-	14	14	-	29	29	-	-	14
P324b	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	6	-	79	12	34
P326	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	8	31	46	-	13
P327	-	-	2	-	-	4	-	2	-	-	-	30	62	-	50
P329	3	-	3	+	3	9	1	3	2	-	8	15	53	-	482
P330	5	-	1	-	2	10	2	9	7	+	15	31	18	-	257
P331	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	8
P332a	-	-	-	-	-	12	-	8	8	-	4	4	64	-	25
P334	1	-	5	-	2	6	-	4	2	1	3	14	63	-	130
P335	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	98	-	54
P336	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	1	1	95	-	120
P337	-	-	-	2	-	5	-	-	-	-	-	-	93	-	55
P338	6	-	-	-	-	14	-	-	-	-	4	10	66	-	50
P339	-	-	4	-	-	4	1	1	10	-	8	14	58	1	159
P340	-	-	2	-	-	2	-	-	2	-	-	2	92	-	49
P342	-	-	-	-	-	18	-	-	-	-	-	9	73	-	11
P343	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	32
P345	2	-	2	-	-	-	-	3	-	-	2	2	90	-	58
P346	1	-	-	-	1	10	-	-	5	-	13	26	44	-	78
P347	7	-	7	-	3	7	3	-	10	-	23	13	27	-	30
P348	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	6
P349	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	7	-	71	-	14

No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	total number of sherds
P369	-	-	9	-	-	-	9	-	-	-	-	9	73	-	11
P370	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	89	-	18
P372a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	20
P372a/b	5	-	9	-	1	26	6	16	5	-	7	22	-	2	215
P372b	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	5
P374	4	-	-	-	3	4	-	6	8	-	4	18	52	-	121
P375	-	-	4	1	+	19	-	12	3	-	3	7	52	+	223
P378	-	-	-	-	-	-	-	50	-	-	-	-	50	-	4
P379	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-	-	20	60	-	5
P383	9	-	6	-	3	9	3	9	3	-	3	26	29	-	34
P392	1	-	3	-	-	4	-	2	3	-	14	6	67	-	96
P393	-	-	5	-	-	-	-	-	30	-	-	-	65	-	20
P394	1	-	11	-	-	2	-	1	2	-	14	34	35	-	134
P395	4	-	-	-	-	-	-	11	-	-	11	4	70	-	27
P396	-	-	-	-	-	11	-	9	-	-	7	11	63	-	46
P401	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	80	-	5
P402	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	3	-	95	-	38
P403	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	11
P407	3	-	4	-	3	7	1	2	29	3	18	24	6	1	194
P408	3	-	5	-	3	16	1	2	17	5	19	24	4	1	351
P409	4	-	-	-	36	4	-	-	4	-	4	12	36	-	25
P410	3	-	3	-	-	5	3	5	-	-	3	38	41	-	39
P411	-	-	6	-	-	3	-	3	-	-	-	-	88	-	33
P412	-	-	6	-	-	6	-	3	8	-	5	17	56	-	66
P413	-	-	4	-	1	2	-	2	2	-	6	20	62	-	81
P414	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	9
P415	4	-	2	-	3	6	+	6	7	1	9	22	39	+	216
P416	2	-	1	-	1	10	6	3	3	12	10	41	10	-	147
P417	3	-	1	1	2	11	-	2	10	2	15	42	13	-	189
P418	-	-	-	-	-	-	-	20	60	-	20	-	-	-	5
P419	1	-	15	-	+	5	-	4	4	-	4	6	59	-	202
P420	-	-	-	-	-	11	-	11	-	-	-	22	56	-	9
P422	1	1	5	-	6	11	+	3	7	-	19	15	33	-	232
P424	2	-	-	-	-	10	-	12	12	-	-	4	60	-	50
P429	11	-	6	-	-	6	-	11	-	-	6	-	61	-	18
P430	-	-	-	-	-	50	-	-	-	-	-	-	50	-	2
P431	1	-	1	-	2	4	-	3	9	-	6	22	51	-	218
P449	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	1
P466	1	-	3	+	1	10	6	7	5	1	9	24	33	-	762
P467	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	10
P475	-	-	2	-	-	3	2	4	7	-	+	10	71	-	212
P477	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	94	-	16
P479	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	8	77	-	13
P480	-	-	-	-	-	6	-	2	-	-	4	2	86	-	51
P484	-	-	-	-	-	10	-	-	10	-	-	19	62	-	21
P485	3	-	-	-	-	5	-	3	-	-	5	44	41	-	39
P486	-	-	-	-	12	18	-	6	12	6	18	18	12	-	17
P488	5	-	5	-	1	7	7	14	6	1	7	16	30	1	347
P494	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	34
P501	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	14	-	79	-	14
F 44	-	-	17	-	17	17	-	-	17	-	-	33	-	-	6
F87	-	-	-	-	-	13	-	3	-	-	-	3	81	-	31
F88	-	-	3	3	3	7	3	3	7	-	10	3	57	-	30

No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	total number of sherds
F91	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	1
F95	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	18	73	-	11
F96	1	-	3	-	-	4	3	4	7	1	8	46	22	-	98
F99	-	-	-	-	-	8	-	-	4	-	-	8	80	-	25
F117a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	95	-	20
F117b	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	12
F117c	2	-	-	-	-	2	5	10	2	-	-	12	66	-	41
F117d	1	-	5	-	-	4	+	5	1	+	2	6	76	-	256
F117e	-	-	4	-	-	-	-	4	4	-	4	19	67	-	27
F118	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	4
F119	3	-	5	-	-	8	3	3	13	-	-	10	56	-	39
F120	2	-	4	2	-	15	-	7	9	-	15	13	35	-	55
F121	1	-	3	1	2	14	1	5	10	-	16	16	32	-	147
F124	-	-	-	-	8	-	21	-	4	-	-	4	63	-	24
F125	+	-	3	2	+	4	1	5	5	-	1	1	77	-	2410
F126	+	+	2	+	1	3	1	2	7	+	3	11	70	-	1621
F127a	-	-	-	-	-	-	3	3	3	-	15	3	73	-	33
F127b	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	80	-	5
F128	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	11
F129	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	-	80	-	5
F130	1	-	-	-	-	1	-	2	12	-	2	2	80	-	127
F131	-	-	-	-	-	-	-	11	11	-	-	-	78	-	9
F132	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	36
F133	-	-	-	-	-	1	1	-	4	-	1	1	91	-	93
F134	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	90	-	10
F135	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	2
R57	1	-	2	-	-	3	1	3	2	-	1	5	83	-	320
total %	1	+	3	+	1	6	1	4	5	+	5	11	62	+	26,283 = 100%

samenvatting

Boeren als buren. Lokaal nederzettingssysteem en sociale structuur in de Romeinse tijd in Oss (Nederland).

Inleiding: langlopend en grootschalig

Vanaf de bronstijd en mogelijk al eerder woonden er mensen in Oss en omgeving. Ze bouwden huizen, bewerkten akkers, lieten hun vee grazen en begroeven hun doden. Ze eerden voorvaders en goden en onderhielden contacten met mensen uit andere streken. Ergens rond het midden van de eerste eeuw voor Christus bereikte het Romeinse leger het gebied ten zuiden van de Rijn. Vanaf dat moment (officieel vanaf 15 voor Christus) leefden de Osse boeren in wat wij de Romeinse tijd noemen. Na 47 na Christus maakte hun woonplaats deel uit van het Romeinse rijk. Dit proefschrift handelt over het nederzettingssysteem in Oss in de Romeinse tijd. Vragen over de wijzigingen ten opzichte van de late ijzertijd, over de sociale structuur en over Romeinse invloeden worden beantwoord door onderzoek naar de ontwikkeling van vier inheemse nederzettingen (hoofdstuk 2-5), opgegraven door de Leidse Universiteit tussen 1976 en 1992. Het beeld van Oss kan worden aangevuld met een grafveld, andere nederzettingen en elementen buiten de nederzettingsterreinen (hoofdstuk 6). Vervolgens wordt Oss gezien in een bredere context; de Maaskant regio, en tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in de Romeinse tijd in een groter gebied (hoofdstuk 7). Op basis van deze data volgt een analyse van het nederzettingssysteem en de lokale gemeenschap (hoofdstuk 8).

De Provinciaal-Romeinse archeologie in Nederland laat een ontwikkeling zien van traditioneel *limes*-onderzoek naar grootschalige nederzettingenarcheologie met aandacht voor romanisering, lange-termijn processen en het culturele landschap. Meer recent is daar de belangstelling voor ideeën en waarden bijgekomen. De vraagstelling achter en de theoretische benadering van het langlopende Osse nederzettingsonderzoek zijn min of meer meegegroeid met deze ontwikkeling en ook het wisselen van de wetenschappelijke leiding heeft het project beïnvloed. Voor zover die dichotomie in Nederland al bestond lag de oorspronkelijke vraagstelling van deze studie (aan het begin van de jaren negentig) ergens tussen processuele en contextuele paradigma's. In de loop van het onderzoek zijn

daar elementen uit de landschapsarcheologie en de recente 'interpretatieve' archeologie bijgekomen.

Twee elementen verdienen apart de aandacht voordat de verschillende bewoningsclusters kunnen worden geanalyseerd: de chronologie en de definitie van het begrip 'nederzetting'. Het belangrijkste dateringsinstrument is het aardewerk. Daarbij doet zich het probleem voor dat handgemaakt aardewerk uit de (vroeg) Romeinse tijd moeilijk te onderscheiden valt van handgemaakte waar uit de (late) ijzertijd. Sporen of structuren die handgemaakt aardewerk en ook enkele scherven van gedraaid (Romeins) vaatwerk bevatten zijn vaak gedateerd op basis van de Romeinse vondsten. Een gevolg daarvan is dat een onbekend aantal structuren onterecht (te laat) in de Romeinse tijd is geplaatst. De laatste fase van de late ijzertijd lijkt daarom letterlijk 'spoorloos' en zorgt voor het bekende beeld van het gat van de (tweede helft van de) eerste eeuw voor Christus. Een ander dateringsprobleem wordt veroorzaakt door post-depositionele processen. Waterputten, kuilen en greppels lagen langer open en bevatten daarom vaak ook later materiaal dat na de gebruiksfase in zo'n spoor eindigde, terwijl paalgaten bij het graven ervan juist vervuld konden raken met rondslingerend materiaal uit eerdere fasen (opspit). Met name dit laatste lijkt in Oss een grote rol te spelen, waardoor de op vondstmateriaal gebaseerde dateringen van gebouwen bijna structureel 25 tot 50 jaar te vroeg uitvallen. Beide dateringsproblemen leiden tot een scheef beeld van de chronologie en gebruiksduur van een nederzetting. Boerderijen met alleen handgemaakt aardewerk eindigen in de late ijzertijd, maar enkele scherven gedraaid aardewerk kunnen ervoor zorgen dat de datering juist weer te laat in de Romeinse tijd wordt gezocht. Het begin van een nederzetting valt op deze manier moeilijk vast te stellen, terwijl ook de laatste fase weer 'gebouwoos' lijkt te zijn, omdat de boerderijen feitelijk een generatie te vroeg worden gedateerd. Een (globale) her-analyse van het Romeinse aardewerk heeft slechts ten dele bijgedragen aan het oplossen van dit probleem.

Juist voor de discussie over 'zwerfende erven' en plaatsvast boerderijen is het van belang de term 'nederzetting' en de verschillende bijbehorende elementen (ruimtelijk) goed te definiëren. De term 'erf'

(*compound/farmyard*) beschrijft een groep structuren die samen een enkel (familie)boerenbedrijf vormen. Dat behelst woonhuis, bijgebouwen, afgescheiden ruimtes voor dieren, opslaggebouwen, open (werk)ruimtes, kuilen en waterputten, inclusief de greppels en hekken die de begrenzing van het erf aangeven. Een nederzetting (*settlement*) kan bestaan uit één enkel geïsoleerd erf of een duidelijke cluster van enkele erven. Van een duidelijke cluster is sprake wanneer de afstand tussen de erven niet groter is dan 150 meter (de afstand waarover je je burens nog kunt roepen). Niet te verwarren met deze nederzettingvorm (enkel erf of geclusterde erven) is het nederzettingpatroon. In één regio kunnen verschillende nederzettingen en dus ook nederzettingvormen naast elkaar bestaan en samen een patroon vormen. Dat is vaak een mix tussen clusters van nederzettingen en een meer gespreid patroon. De 'zwerfende erven' uit de ijzertijd vormen volgens deze definitie een gespreid patroon van nederzettingen die bestaan uit één enkel erf. De onderliggende sociale implicaties van de ruimtelijke nederzettingvormen en -patronen in de Romeinse tijd zijn onderwerp van studie. Ondanks dat iedere cluster beschreven wordt als een aparte nederzetting zullen de bewoners niet in alle opzichten aparte gemeenschappen hebben gevormd. Juist het feit dat de nederzettingen op maximaal 1000 meter afstand van elkaar liggen doet vermoeden dat de Osse boeren burens waren in iedere betekenis van het woord.

De nederzetting Vijver: verspreid wonen

De opgraving van de nederzetting Vijver (1976-1977) gebeurde grotendeels door het uitbreiden van een wegcunet wanneer tijdens het bouwrijp maken een huisplattegrond werd ontdekt. Dat levert een fragmentarisch beeld waardoor datering, fasering en omvang lastig zijn vast te stellen. De sporen van in totaal zes huisplattegronden, 33 kuilen en waterputten en maximaal 28 spiekers zijn verspreid over een relatief groot gebied (ca. 500 x 350 meter), dat maar ten dele vlakdekkend is opgegraven. Er lijkt in ieder geval sprake van bewoningscontinuïteit tussen de late ijzertijd en de Romeinse periode. Een datering van de gehele nederzetting komt uit op de periode I-IIIa, onder te verdelen in drie globale fasen (pre-Flavisch/Flavisch, post-Flavisch en na 150 na Christus).

De nederzetting Vijver bestaat per fase uit maximaal twee gelijktijdige boerderijen. Waterputten zijn in de eerste fase beschoeid met vlechtwerk, later ook met horizontaal geplaatste planken. Er zijn geen aanwijzingen voor duidelijk afgescheiden erven, structurele herbouw op hetzelfde erf of een vorm van begrenzing van de nederzetting als geheel. Vondstmateriaal en nederzettingstructuur wijzen niet op enige vorm van sociale stratificatie. De vondst van een scherf van een Dressel-1 wijnamfoor is een uitzondering en waarschijnlijk eerder het gevolg van contact met de burens uit de grote nederzetting Westerveld. Vanaf 70 na Christus is

Romeins materiaal ruim voorhanden, inclusief leren schoenen, glazen vaatwerk en Gallisch tafelaardewerk. Er lijkt een concentratie van importmateriaal in de zuidelijke helft van de nederzetting, maar een eventueel bijbehorend huis is niet opgegraven. Na 150 na Christus zijn er nog steeds aanwijzingen voor bewoning, maar geen van de huisplattegronden kan in deze periode worden gedateerd. Aan het eind van de tweede eeuw worden op twee plaatsen enkele Romeinse munten begraven. Kort na 200 na Christus komt er een eind aan de bewoning.

De nederzetting Zomerhof: drie nette erven

Van de nederzetting Zomerhof is in 1978 het grootste gedeelte blootgelegd, alleen aan de noordkant zouden zich nog huisplattegronden kunnen bevinden onder niet-opgegraven gedeelten. In totaal beslaat deze cluster minimaal 1,5 hectare, met daarbinnen negen huisplattegronden, drie bijgebouwen, 16 spiekers, 14 kuilen en waterputten en 22 (fragmenten van) greppels en palissades. Met een datering van Id-IIIa is dit in Ussen de laatste nederzetting die in gebruik wordt genomen, maar het is mogelijk dat de dateringsproblemen (zie boven) het begin van de bewoning hebben vervaagd. Er is in ieder geval geen plaatscontinuïteit vanaf de late ijzertijd: de zwerfende erven uit die periode lagen meer naar het noordoosten. Hoewel derde-eeuws aardewerk (onder andere geverfde bekers in glanzend grijs en *Qualitätsware* en borden van 'gesmookte' Belgische waar) in waterputten aanwezig is, zijn er geen huisplattegronden die in die fase gedateerd kunnen worden.

De nederzetting Zomerhof heeft een gestructureerde layout. Dat blijkt uit een greppel die de nederzetting begrenst, uit de uniforme oriëntatie van huizen en bijgebouwen en uit de duidelijk afgescheiden erven waarop boerderijen zijn herbouwd. De nederzettinggreppel is ondiep en slechts gedeeltelijk opgegraven. Op drie plaatsen is een trechtersvormige ingang aanwezig, geschikt voor het in- en uitrijven van vee. Binnen de greppel zijn drie erven te onderscheiden, waarop telkens een boerderij twee keer is herbouwd. Dit verdeelt de bewoning in drie fasen van rond de 50 jaar, ruwweg lopend van 70 – 110 na Christus, 110 – 160 na Christus en 160 – 225 na Christus. Waterputten zijn gedurende de hele periode beschoeid met vlechtwerk. Tussen erven in ligt een serie bijgebouwen. In de eerste fase wordt in het paalgat van een van de middenstijlen een complete kookpot van grijs aardewerk gedeponerd: wellicht een bouwoffer. De boerderijen uit de tweede fase zijn groter dan hun voorgangers. Een van de erven vertoont een afwijkend verloop: daar wordt de (grote) boerderij uit de eerste fase verlengd door middel van een aanbouw. Kort voor het midden van de tweede eeuw na Christus ontstaat zo een extra lang hoofdgebouw (32,4 meter) met aan de noordkant een door een palissade afgescheiden groot erf. Wellicht is dit

aanwijzing voor sociale stratificatie. Een van de paalgoten van de aanbouw bevat een zilveren *denarius*. In het paalgat van de middenstijl van een van de andere boerderijen is mogelijk weer een bouwoffer geplaatst, dit keer een complete handmolen van tefriet. In de laatste fase valt het onderscheid tussen de erven echter weer weg en is de nederzetting als geheel ook kleiner en minder gestructureerd. Ook de opvolger van de grote boerderij is veel minder groot. Wel is hier mogelijk weer sprake van een bouwoffer: in een van de middenstijlen wordt een complete beker van Belgische waar gedeponeerd. Tijdens de laatste decennia van de tweede eeuw na Christus worden nog enkele kuilen en waterputten gegraven. In een ervan eindigen na 200 nog de resten van een leren schoen en een bronzen vingerring met glazen steen. Rond die tijd zijn de laatste huizen al in verval en vóór het midden van de derde eeuw houdt de bewoning in Zomerhof op.

De nederzetting Westerveld: groot en georganiseerd

Westerveld is de grootste nederzetting in Oss en de eerste waarbij een zoveel mogelijk vlakdekkende opgraving werd nagestreefd (1980-1984). Van de totale oppervlakte van 7,5 hectare werd zo circa 5 hectare blootgelegd. Het precieze formaat van de nederzetting is bekend dankzij een dubbele rechthoekige omgreppeling. Daarbinnen bevinden zich 37 huisplattegronden, zeven bijgebouwen, tussen de 13 en 116 spiekers, 131 kuilen en waterputten en 41 (fragmenten van) greppels en palissades. Van het gebied buiten de nederzettingsgreppel is slechts een klein gedeelte opgegraven.

De nederzetting Westerveld is een voortzetting van bewoning in de late ijzertijd: op deze plaats 'zwierven' drie gelijktijdige erven. Al aan het eind van de late ijzertijd werden deze boerderijen steeds plaatsvaster en tegelijk met het verschijnen van nieuwe, steviger typen huizen vond ook een verschuiving in de oriëntatie plaats (van noordwest-zuidoost naar west-oost). De bewoning in de Romeinse tijd onderscheidt zich van de voorafgaande nederzetting door de aanleg van de dubbele rechthoekige omgreppeling, die helaas niet nauwkeuriger kan worden gedateerd dan (het begin van) de eerste eeuw na Christus. Het precieze einde van de bewoning is eveneens onzeker. Er zijn geen huizen die gedateerd kunnen worden in de laatste helft van de tweede eeuw, maar uit deze fase stammen wel minimaal 15 kuilen en waterputten. Deze bevatten aardewerk uit het eind van de tweede/begin van de derde eeuw na Christus, waaronder borden van 'gesmookte' Belgische waar, geverfde bekertjes in *Qualitätsware* en glanzend grijs en *terra sigillata* (komen type Dragendorff 32 en 40 en wrijfschalen type Dragendorff 45). Theoretisch zouden er nog boerderijen uit deze fase in de niet-opgegraven gedeelten kunnen liggen, maar het is ook mogelijk dat de gevonden huisplattegronden structureel te

vroeg zijn gedateerd (zie boven). De datering van de nederzetting komt uit op I-IIIa.

Verskillende elementen van de nederzetting Westerveld wijzen op een gestructureerde lay-out. Het sterkst komt dit tot uitdrukking in de dubbele rechthoekige omgreppeling, maar ook in de oriëntatie van de boerderijen en de afgescheiden erven waarop boerderijen steeds worden herbouwd. De aanwezigheid van een centrale open ruimte is onzeker. Iets ten oosten van het midden van de nederzetting ligt een relatief onbebouwd gebied, maar dat is niet helemaal opgegraven. De nederzetting laat een duidelijk sociale stratificatie zien, die zowel blijkt uit het vondstmateriaal en de gebouwen als uit het gebruik van de ruimte. De niet-opgegraven gedeelten van de nederzetting en de slecht te dateren huisplattegronden staan een goede fasering in de weg. Om toch een beeld te krijgen van de ontwikkeling van de bewoning zijn de gedateerde boerderijen verdeeld over vijf fasen van ruwweg 50 jaar, die deels overlappen:

fase	aantal boerderijen
25 v.Chr. – 25 na Chr.	4
25 na Chr. – 70 na Chr.	9-11
70 na Chr. – 100 na Chr.	8-9
70 na Chr. – 125 na Chr.	8
100 na Chr. – 150 na Chr.	5-6
150 na Chr. – 225 na Chr.	0-1

Op basis van deze verdeling blijkt dat de nederzetting al in de pre-Flavische tijd snel groeit, tot circa 125 na Christus ongeveer even groot blijft, in de loop van de tweede eeuw weer kleiner wordt totdat de bewoning rond 225 na Christus eindigt. Helaas laat deze (onzekere) fasering niet zien of de nederzetting op zijn grootst was vóór of juist na de Bataafse opstand in 69 na Christus. In beide gevallen is echter duidelijk dat de groei al vóór de Flavische periode begon en dat het aantal boerderijen na 125 na Christus weer afnam. Gezien het grote aantal vondsten uit de latere fase is het nagenoeg ontbreken van boerderijen aan het eind van de tweede eeuw waarschijnlijk geen juiste afspiegeling maar deels het gevolg van de dateringsproblemen.

Tegelijkertijd met de aanleg van het greppelsysteem (bij het begin van de jaartelling) wordt binnen de nederzetting een kleinere vierkante omgreppeling gegraven. Hoewel een interpretatie als openlucht-heiligdom niet houdbaar lijkt is het waarschijnlijk dat het markeren en begrenzen van ruimte een bijzondere betekenis heeft. De (bijzondere) functie van deze greppel was eenmalig: kort na de aanleg wordt er een boerderij overheen gebouwd. Al in de vroegste fase van de nederzetting zijn er aanwijzingen voor contacten die verder reiken dan de boerengemeenschap van Oss. Een van de waterputten is beschoeid met een houten wijnvat, daarnaast

zijn er uit deze periode scherven van Arretijnse *terra sigillata* en enkele andere vroege typen gedraaid aardewerk. Dit alles concentreert zich in de zuidwesthoek van de nederzetting. In de bloeifase die daarop volgt eindigt een tweede (groter) wijnvat als beschoeiing in een waterput en neemt de hoeveelheid geïmporteerd materiaal toe. Daaronder glazen vaatwerk, bronzen objecten, glazen speelsteentjes maar ook een nieuw ingrediënt als selderij. De boerderijen zijn behalve in aantal ook in lengte toegenomen: het grootste gebouw is meer dan 42 meter lang. Rond de overgang naar de tweede eeuw na Christus vinden enkele veranderingen plaats. De meeste erven worden continu gebruikt, maar in de zuidwesthoek ontstaat een nieuwe situatie. Waar eerst vier boerderijen stonden ligt nu één groot erf, dat door een greppel van de rest van de nederzetting is afgescheiden. Op dit erf, dat bijna 1,5 hectare beslaat, staat een boerderij met rondom een houten porticus. Naast geïmporteerd aardewerk en glazen vaatwerk vinden we hier onder meer bronzen paardentuig, een aardwerken gezichtsmasker en bouwmetaal zoals dakpannen en doorboorde leisteen. Koriander verschijnt op het menu van deze bewoners. Dat Romeinse kruid is ook aanwezig op een erf in het noorden van Westerveld, waar ook dille en walnoot worden gegeten en later zelfs kip. In deze periode zijn in de hele nederzetting Romeins aardewerk en andere objecten voorhanden, hoewel handgemaakt aardewerk in gebruik blijft. Kort hierna lijkt de bloeitijd voorbij en als het huis met de porticus in verval raakt wordt het niet herbouwd. In de eerste helft van de tweede eeuw na Christus staat in de zuidwesthoek alleen nog een kleine boerderij en zijn in de rest van de nederzetting nog maar vier erven in gebruik. De buitenste greppel van de nederzettingssomheining is dan al dichtgeraakt. Tegen het eind van de tweede eeuw is de hele omgreppeling buiten gebruik en staat er nog slechts een enkele boerderij. Rond 225 na Christus komt er een eind aan de bewoning in Westerveld.

De nederzetting Schalkskamp: kort en klein

Omdat de nederzetting Schalkskamp is onderzocht aan het begin van de jaren negentig zijn in het veld andere methoden (en vraagstellingen) gebruikt dan in de rest van Ussen. Voor het eerst werd hier een omgreppeling rond een kleine nederzetting herkend. Daarbinnen liggen drie huisplattegronden, 29 spiekers, 21 kuilen en waterputten, 23 (fragmenten van) greppels en palissades en een graf. De totale oppervlakte binnen de greppel is minimaal 2,6 hectare, maar zeker 1 hectare kon niet (meer) worden opgegraven.

Ook in de late ijzertijd was deze bewoningscluster al omgegreppeld. Continuïteit vanaf de late ijzertijd is echter onzeker. Er ligt een 'gat' tussen de laatste prehistorische boerderijen en de Romeinse bewoning van zeker 50 jaar, maar dat is mogelijk te wijten aan de gebrekkige dateringen

van de huisplattegronden. De nederzetting Schalkskamp was maar kort in gebruik: van het begin van de Romeinse tijd tot aan het midden van de eerste eeuw na Christus (IA). Een fasering valt niet aan te geven. Gezien de korte gebruiksduur is het mogelijk dat de drie boerderijen tegelijkertijd werden bewoond, maar er zijn weinig aanwijzingen voor gescheiden erven. Voor één enkel erf is de omgreppeling wel behoorlijk ruim aangelegd. Opvallend is dat daarbij een grafmonumentje is doorsneden, dat niet veel ouder kan zijn dan de late ijzertijd. Dergelijke losliggende graven zijn in Oss niet bekend uit de Romeinse tijd en in de ijzertijd lagen ze nooit zo dichtbij een nederzetting. Doorgaans is er sprake van enig respect voor graven die nog zichtbaar waren of waarvan het bestaan nog bekend was, hier lijkt de nederzettingssgreppel bewust de kringgreppel te doorsnijden. Verder is er mogelijk een verbinding tussen de greppel rondom Schalkskamp en die rond de nederzetting Westerveld. Slechts een heel klein deel (1%) van het aardewerk is gedraaid en ander Romeins importmateriaal ontbreekt nagenoeg. In plaats daarvan zien we hier relatief veel slingerkogels, weefgewichten en spinklosjes. Een uitzondering daarop is een bronzen riem- of teugelbeslag, gevonden in een waterput. De nederzettingssgreppel was ondiep en is in ieder geval één keer opnieuw uitgegraven, waarbij de tweede fase minder regelmatig van vorm was dan de oorspronkelijke aanleg. Kort daarna eindigt de bewoning.

Oss in de Romeinse tijd: op loopafstand

Behalve de vier nederzettingen in Ussen zijn er nog verschillende andere elementen die het beeld van de microregio Oss in de Romeinse tijd kunnen aanvullen. Dat is in de eerste plaats het grafveld, daarnaast enkele andere vindplaatsen uit de Romeinse tijd en tenslotte de schaarse gegevens over het nauwelijks opgegraven gebied tussen de nederzettingen in.

Tussen 1976 en 1978 vond de opgraving plaats van een groot grafveld uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd. Zeker 80% van de totale oppervlakte kon worden onderzocht, maar de graven zelf waren sterk verstoord. De eerste doden worden in dit gebied begraven rond het begin van de tweede eeuw voor Christus, vanaf 25 na Christus is het grafveld continu in gebruik tot het begin van de derde eeuw. Continuïteit tussen late ijzertijd en Romeinse tijd lijkt aannemelijk. Het grafritueel is vrij sober en verandert nauwelijks. Crematieresten worden verzameld van de brandstapel (een zogenaamd brandrestengraf) en gedeponeed in een kuil, meestal gemarkeerd door een heuveltje binnen een vierkante of cirkelvormige greppel. In totaal zijn er 261 graven met 265 begravingen en daarnaast 54 diepe kuilen met houtskool, die wellicht afval van de brandstapel bevatten. Grafgiften zijn schaars en omvatten naast aardewerk (waaronder opvallend veel handgemaakte waar)

wat glas, dierlijk bot en een enkel bronzen of ijzeren voorwerp. De ontwikkeling van het grafveld laat zien dat de meeste doden zijn begraven tussen 40 en 120 na Christus. Vanaf het midden van de eerste eeuw na Christus wordt in een periode van 100 jaar aan de noordrand van het gebied een rij van zeven monumentale graven aangelegd. In sommige van deze monumenten is de heuvel gecombineerd met een paalzetting. Voor Osse begrippen bevatten deze graven rijke grafgiften: import-aardewerk en glazen vaatwerk, kleding-accessoires en veel dierlijk bot. Elke tien tot vijftien jaar was er blijkbaar een lid van de lokal elite dat op deze speciale wijze en plaats werd begraven, waarbij ook vrouwen en kinderen in aanmerking kwamen. Dergelijke statusverschillen zien we terug in de grote nederzetting Westerveld. De omvang van de grafveldpopulatie maakt het echter aannemelijk dat ook de bewoners van de kleinere nederzettingen in ieder geval sommige van hun doden in dit grafveld begroeven. Mogelijk bestonden er daarnaast nog andere begraafplaatsen.

Buiten Ussen zijn door de Osse amateurarcheologen nog diverse vindplaatsen uit de Romeinse tijd gedocumenteerd. Zes keer leidden die vondsten tot noodopgravingen, soms uitgevoerd door archeologen van de Leidse universiteit. Daarbij zijn huisplattegronden gevonden tijdens de campagnes aan de Zaltbommelseweg, de IJsselstraat en in de wijk Horzak: op die plaatsen lagen dus nog meer bewoningsclusters. Minder sterke aanwijzingen voor nederzettingen uit de Romeinse tijd zijn er aan de Eikenboomgaard en in de wijken Mettegeupel en Almstein. Alles bij elkaar zien we in Oss in de Romeinse tijd een regelmatig nederzettingenpatroon, met tenminste acht bewoningsclusters die tussen de 500 en 1000 meter van elkaar vandaan liggen. Het dagelijks leven van de boerengemeenschap speelde zich voor het grootste gedeelte af in dit gebied en de directe omgeving. Naast de nederzettingen vonden ongetwijfeld verschillende activiteiten plaats: daar lagen in ieder geval enkele bijgebouwen en kuilen. Bovendien zijn er aanwijzingen voor greppels en palissades die het gebied indeelden en wellicht de nederzettingen met elkaar verbonden. Mogelijk liep er een pad langs de noordrand van het grafveld, parallel aan de grens van het dekzand. Akkers kunnen in het hogere gebied ten zuiden van de nederzettingen hebben gelegen en ook direct ten noorden van de bewoning. Dichterbij de Maas was de bodem te drassig voor akkerbouw, maar wel geschikt voor het ('s zomers) weiden van vee. De vondst van netvervaarders in het huidige Ossmeer toont aan dat in deze Maasarm in de Romeinse tijd gevist kon worden.

De Maaskant en verder: tussen Westerveld en Rome

Hoewel het dagelijks leven zich afspeelde in de micro-regio zullen in ieder geval sommige van de bewoners van Romeins

Oss ook de rest van de Maaskant hebben gekend en bezocht. Daar lagen andere inheemse nederzettingen, inclusief grafvelden en akkers, wegen en enkele regionaal georiënteerde plaatsen zoals de heiligdommen bij Empel en Kessel. Mogelijk lag Oss aan een doorgaande route van Grave naar Empel, een regionale zijweg van de Romeinse weg tussen de steden Maastricht en Nijmegen. Villa's, rurale centra, steden en militaire lokaties kwamen alleen buiten de Maaskant voor.

Ten zuiden van Oss (onder Heesch) begon het heide- en veengebied, direct ten noorden van het dekzand was het drassig. De meeste vindplaatsen liggen dan ook op de hogere zandkopjes rond Empel, in het noordoostelijke stroomruggenlandschap van de Maas en aan de rand van het dekzand (zoals Oss zelf). Hoewel het beeld van de bewoning grotendeels op oppervlaktevondsten is gebaseerd lijkt er toch een vrij consistent patroon te zijn, vergelijkbaar met de situatie in Oss. Een aantal nederzettingen (variërend van twee tot tien) ligt bijelkaar, met onderlinge afstanden van rond de 500 meter. In de gehele Maaskant zijn zeker tien van zulke clusters te onderscheiden, bijna allemaal in het noorden en met een onderlinge afstand van 2-3 kilometer. Op de zuidelijke zandgronden zijn eerder aanwijzingen voor steeds een enkele nederzetting. Binnen enkele van de groepjes nederzettingen is er één vindplaats die zich onderscheidt van de rest, vergelijkbaar met Oss-Westerveld. Die conclusie is nu slechts gebaseerd op oppervlaktemateriaal, maar mogelijk was dit onderscheid ook zichtbaar in de omvang en de structuur van de betreffende nederzetting. Alleen opgraving kan uitwijzen of dat inderdaad zo was bij de vindplaatsen Lith-Tussen de Stegen, Teeffelen-Noord en Macharen-De Hoge Morgen. In dat geval vormden (sommige?) bewoners van deze (grotere?) nederzettingen het hoogste niveau van de hiërarchie in de regio. Zulke lokale leiders stonden dan ieder aan het hoofd van een boerengemeenschap. In Oss telde die gemeenschap aan het eind van de eerste eeuw na Christus ten minste honderd personen. Met name de mannen uit deze bovenlaag kwamen buiten Oss en de Maaskant: ze bezochten de regionale heiligdommen, misschien ook de rurale centra of de steden en verlieten uiteindelijk hun dorp om in dienst te gaan van de Romeinse hulptroepen.

Tot nog toe was Oss vaak gelegen aan de rand van grotere onderzoeksregio's, zoals het Maas-Demer-Scheldegebied en het Oostelijk Rivierengebied. Het is duidelijk dat juist de (recente) vindplaatsen in het Bataafse gebied ten noorden van de Maas en Waal veelbelovender vergelijkingsmateriaal zullen opleveren. Deze studie gebruikt alleen een heel globale inventarisatie van het centrale gedeelte van de *civitas Batavorum* als breder kader, om een beeld te geven van de wereld buiten de Maaskant. De historische ontwikkelingen vanaf de Gallische oorlogen zullen ook in Oss hun effect hebben gehad, maar zijn archeologisch beter zichtbaar in de

wijdere regio. Dat begint met de komst van de Bataven, rond 50 voor Christus en waarschijnlijk in de buurt van Rossum. In Oss zijn er geen veranderingen die direct aan die gebeurtenis lijken te zijn gerelateerd, maar juist de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus is slecht gedocumenteerd. Ongeveer 30 jaar later zijn duizenden Romeinse soldaten gelegerd in Nijmegen en bij Arnhem. Rond het begin van de jaartelling is Nijmegen het centrum van de Bataafse regio. De overgang van vóór naar na Christus laat weinig sporen na in Oss, maar kort daarop is er sprake van gestructureerde nederzettingen en een relatief groot aantal Romeinse importen. Tafelaardewerk uit Italië, Frankrijk en België, wijn in vaten en amforen, olijfolie, af en toe een munt en diverse andere bronzen en ijzeren voorwerpen, inclusief paardentuig. Oss maakt nu deel uit van de bredere Bataafse netwerk en het is waarschijnlijk dat rond deze tijd Osse mannen toetreden tot de Romeinse hulpstroepen. Na het vaststellen van de Romeinse rijksgrens in 47 na Christus is de eerstvolgende mijlpaal de Bataafse opstand in 69. In die tijd lijkt het goed te gaan in Oss, waar steeds meer Romeins materiaal wordt gecombineerd met grotere boerderijen en imposante grafmonumenten. Terwijl het *Oppidum Batavorum*, de forten langs de *limes* en de tempel in Elst in vlammen opgaan blijft de inheemse bewoning in de Maaskant ongestoord. Sympathiseerden de boeren in Oss met *Civilis* en zijn mannen? Vochten ze mee, als leden van het grote netwerk van de Bataven? Er zijn geen aanwijzingen voor. Kort na de opstand wordt het huis met de porticus gebouwd en profiteert ook Oss van de *Pax Romana*. Nijmegen krijgt marktrecht in 100 na Christus maar het vertrek van het Tiende Legioen zorgt voor minder inkomsten. Na het eerste kwart van de tweede eeuw lijkt de bloeifase van Oss ook langzaam ten einde te komen. Huizen worden kleiner en na 150 worden er ook geen grotere grafmonumenten meer aangelegd. Is die ontwikkeling elders in de Maaskant hetzelfde? Helaas zijn er geen andere inheemse nederzettingen opgegraven. In 235 na Christus bezwijkt de *limes* langs de Rijn voor de eerste keer. De bewoning in Oss is dan al praktisch aan zijn eind.

Nederzettingssysteem en sociale structuur: begrensd gebied

Uit de analyse van de Romeinse nederzettingen blijkt dat er ten opzichte van de late ijzertijd twee belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden. De zwerfende erven worden vervangen door meer plaatsvast bewoning, gekenmerkt door ruimtelijk gescheiden clusters van boerderijen die worden herbouwd op hetzelfde erf. Daarnaast zijn er duidelijke verschillen tussen de nederzettingen wat betreft lay-out, omvang, structuur en vondstmateriaal.

Het zwerfen van de erven in de ijzertijd is mogelijk praktisch terug te voeren op landbouwmethoden (Celtic

fields), maar zeer waarschijnlijk speelden ook sociale en ideologische factoren een rol. Al in de late ijzertijd begint de bewoning permanenter te worden: boerderijen krijgen een steviger constructie, worden herbouwd op een plek dicht bij hun voorganger en erven worden gemarkeerd door hekjes of ondiepe greppels. Gelijktijdige erven groeperen zich tot nederzettingen die op hun beurt weer door een greppel worden begrensd. Vanwaar deze wens tot plaatsvast, gestructureerde bewoning? Ook hier wordt vaak de invloed van landbouw genoemd, zoals de overgang van het Celtic field-systeem naar meer permanente akkers en privé-claims op grond tegenover collectief eigendom. Er lijkt meer aan de hand: een erf heeft blijkbaar nieuwe betekenis, ook (of juist) als het eerder bewoond is geweest. Het gebruik van ruimte wordt aan het eind van de late ijzertijd gestructureerd, op alle niveaus van de nederzetting. Bij de nieuwe solide huisconstructies zien we een duidelijke scheiding tussen woon- en staldeel. Mogelijke bouwoffers bevinden zich in alle gevallen in het paalgat van de middenstijl direct naast de ingang. Sleutels wijzen op het afsluiten van deuren en misschien van kisten. Erven worden steeds weer bebouwd en duidelijk begrensd, hetzelfde geldt voor nederzettingen. Ook in het grafveld zijn ruimte en plaats belangrijk: de grote monumenten beperken zich tot de noordgrens, waar de weg weer langs loopt. In grote lijnen lijkt er meer nadruk te komen op eigendom en op de controle over de toegang tot voorwerpen, mensen en ruimtes. Daarnaast ontstaat er meer onderscheid tussen mensen, zowel individueel als gebaseerd op (groeps)identiteit. Beide aspecten (eigendom en identiteit) zijn gekoppeld aan een sterkere notie van publiek en privaat. Dit alles in een periode waarin de bewoners van Oss geleidelijk aan hun blik zullen hebben verruimd met importgoederen, militaire dienst, het bezoek aan steden. Hoe grootschaliger de wereld om hen heen werd, hoe kleinschaliger ze hun directe leefomgeving maakten, waarin steeds meer plekken en gebieden werden begrensd, bestempeld en benoemd.

Greppels rondom nederzettingen zijn een van de sterkste uitdrukkingen van ander ruimtegebruik. Aanvankelijk werden functioneel geïnterpreteerd, als verdediging of voor afwatering. Juist bij de ondiepe exemplaren kwam daar al snel meer symbolische functie bij zoals sociaal onderscheid, status indicator of rituele begrenzing. Deposities, met name rond de ingangen, benadrukken deze betekenissen. Helaas zijn daarvoor in Oss nauwelijks aanwijzingen. Een van de weinige interessante vondsten is een depot van 222 lemen slingerkogels, gevonden in de hoek van de late ijzertijdgreppel rond Schalkskamp. In eerdere studies werd vaak de aanwezigheid van een greppel op zich als statusbepalend element beschouwd. Nu blijkt dat ook kleine eenvoudige nederzettingen omgreppeld kunnen zijn en dat een eventuele nederzettingshiërarchie eerder gekoppeld is aan

de vorm en lay-out van de greppel. In dat opzicht is er duidelijk onderscheid tussen Westerveld en de andere nederzettingen in Oss. Behalve omgeven door een strak aangelegde dubbele greppel is Westerveld ook aanzienlijk groter, zowel in oppervlakte (7,5 tegenover maximaal 3 hectare) als in aantal boerderijen (maximaal 11 tegenover maximaal 3). Daarbij komt de georganiseerde lay-out van huizen en erven. Tenslotte vertoont het vondstmateriaal een serie vroege importen, geconcentreerd rond het erf waar aan het eind van de eerste eeuw het huis met de porticus wordt gebouwd. De aanwezigheid van een lokale elite is onbetwist. Toch zal de kloof tussen deze bewoners en de rest van Romeins Oss niet zo extreem groot zijn geweest. Ook in de kleinere nederzettingen zien we verschillende gradaties van georganiseerd ruimtegebruik en enkele bijzondere vondsten. Het nadeel van een strakke hiërarchische classificatie (elite-nederzetting en satelliet-nederzettingen) is dat deze geen recht doet aan de grote variatie die juist binnen de groep van kleinere bewoningsclusters aanwezig is.

Terwijl in de ijzertijd grafveld, akkers, weiden en woonterritorium nog gemeenschappelijk waren toont de Romeinse tijd een versplintering van bezit en ruimte. Betekent dat dat de bewoners van de Osse regio eveneens waren opgedeeld of functioneerden ze nog als één lokale groep? Het is niet duidelijk in hoeverre de landbouw een bindende of juist een onderscheidende factor was geworden, omdat goede gegevens daarover ontbreken. Het bindende element van (tenminste één) gemeenschappelijke begraafplaats lijkt nog deels aanwezig te zijn, ook al waren er wellicht nog andere grafvelden. De nederzettingen zijn weliswaar van elkaar gescheiden maar liggen nog steeds dicht bij elkaar. De greppels die de begrenzing van elke nederzetting vormen zijn tegelijkertijd mogelijk met elkaar verbonden. En hoewel het landschap steeds strakker werd ingedeeld gebeurde dat in ieder geval overal tegelijk. Er lijkt dus nog sprake van één lokale gemeenschap. Dat er op lokaal niveau ook sociale verschillen waren is echter duidelijk, maar deze 'dorpshoofden' waren waarschijnlijk ook in de ijzertijd al aanwezig. De Romeinse importgoederen en de meer permanente nederzettingen en huizen maken hun aanwezigheid zichtbaarder en dat gebeurde mogelijk bewust. Echt ver gaat het onderscheid niet: de elite-woning blijft een

houten boerderij, die zich nog binnen de nederzetting bevindt. Ook de monumentale graven weerspiegelen diezelfde combinatie van statusonderscheid en groepslidmaatschap: een speciale plaats *tussen* de andere leden van de gemeenschap.

De benaming 'proto-villa' laat zien dat dergelijke half-geromaniseerde boerderijen door archeologen vaak zijn beschouwd als tussenstation voor het einddoel: de villa. Van een stenen gebouw met badhuis en muurschilderingen was Westerveld nog ver verwijderd. Hoogstens waren de bewoners op weg naar een meer socio-economische definitie van een villa, waarbij sprake was van markt-georiënteerde productie en patroon-cliënt relaties. Ook daarvoor zijn geen goede aanwijzingen, maar dat is dan ook een stadium dat nooit is bereikt. Waarom niet? De daarvoor vaak genoemde redenen vallen uiteen in twee categorieën. De eerste benadering gaat ervan uit dat een villa, zowel in economische als culturele zin, inderdaad het streven was van de lokale elite in Oss. Economische en politieke beperkingen zorgden er echter voor dat de pogingen bleven steken. In de andere benadering hechtte de elite juist veel waarde aan vee en paarden. Een villa-economie gebaseerd op akkerbouwproducten paste slecht in het inheemse systeem van ideeën en waarden. Een combinatie van die twee invalshoeken is het meest waarschijnlijk: een villa was geen hoogstaand ideaal, maar ook niet iets dat bewust werd afgewezen. Sommige elementen van het villa-systeem worden in een lokale aangepaste versie overgenomen, andere niet. Die keuze wordt natuurlijk bepaald door wat (economisch of ideologisch) mogelijk is, maar houdt ook een bewuste selectie in. Dat geldt ook voor andere aspecten van de Romeinse cultuur, zoals aardewerk, sieraden, bouwstijlen en voedsel. Koriander en selderij zijn misschien gebruikt als smaakmakers, maar de hoofdmoot van het menu blijft bestaan uit traditionele granen en vlees. Een Romeins aandoende porticus en dakpannen laten een opvallend huis zien, maar aan de binnenkant is het nog steeds een houten boerderij van een traditioneel type. Toch zijn dit geen oppervlakkige aanpassingen: deze elementen veranderden wel degelijk het aanzien van voedsel, gebouwen en mensen. Het levert een interessante combinatie van nieuwe cultuur en een sterke inheemse identiteit.

acknowledgements for the figures

G.H.J. van Alphen:	116, 117, 208
J.-E. Dilz:	118, 119
H. Fokkens / J.-M. Luursema:	3, 4, 7-10, 197, 210-214
T. Goossens / J.-M. Luursema:	196
P. Heavens / J.-M. Luursema:	12, 24, 27, 39-43, 63, 69-72, 120, 122, 128, 133, 137, 142, 144, 150, 163, 187-193, 199, 200, 219-221
M. Hense:	35, 38, 130, 131, 135, 136, 138-141, 154-158, 161, 178, 179
H.A. de Lorm:	2, 5, 6, 32-34, 159, 164, 166, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 218
H.A. de Lorm / J.-M. Luursema:	205
J.-M. Luursema:	1, 73, 121, 123, 198, 203, 204, 207, 209, 215-217
W.H.J. Meuzelaar:	23, 25, 36
J. Pauptit:	20-22, 26, 28-31, 37, 59-62, 64-68, 125-127, 129, 132, 134, 145-149, 151-154, 159, 160, 162, 165, 167, 168, 170, 173, 176, 180-186, 201, 202
I. Pereira / J.-M. Luursema:	11
A. Simons (Gemeente Nijmegen, Bureau Archeologie):	124
I. Stoepker:	19, 58, 111-114
I. Stoepker / J.-E. Dilz:	115
I. Stoepker / H.A. de Lorm / J.-M. Luursema:	13-18, 44-51, 53-57, 74-110
G.J. Verwers:	52
D.A. Wesselingh / J.-M. Luursema:	194, 195, 206

afterword

In May 1988, having already decided to specialise in the archaeology of Indian America, I arrived in Oss to properly excavate for the first time in my life. And I became hooked. In retrospect, it is hard to see why. Instead of Mexican blue skies or impressive mountains the background consisted of the outskirts of a small town and heaps of sand from construction activities. No figurines or beautifully decorated pots were discovered, but small grey sherds and bits of charcoal. Nevertheless, the atmosphere of an excavation, the way in which you could truly unravel a picture that became clearer and raised more questions at the same time, was fascinating. I found out that all this was part of prehistoric archaeology and changed my plans. Subsequently I went to Oss every summer, and when I cheated in 1991 and excavated in Geleen instead it raised my interest in Provincial-Roman subjects. So when Roman period Oss was waiting to be unravelled, I said yes. I found out that working on the results of 'old' excavations is like field archaeology itself: it kept raising more questions. Just as during an excavation, I needed knowledge, direction, insight and support from others.

A great deal of information came to me second-hand, since many specialists had already lent their knowledge to 'Oss' long before I came on the scene. Their names are mentioned in the first chapter. Here I want to thank the people that have previously carried out so much work on Oss, allowing me to overcome the final hurdle: the Roman period. It has been a team-effort and I have always felt that way when I read through their notes or deciphered their remarks scribbled on drawings. In one of the letters present in the Oss-documentation, Wijnand van der Sanden describes his work as 'slowly but steadily ploughing through a mound of rice-pudding'. Without his persistence in the early years this study and many others would not have been finished. He also read the final text and commented on it. Kees Schinkel was still working on the prehistoric features when I was given his desk, sharing a room and thus the final stages of his research. He helped me find my way into the large amount of material, and his thesis has been my guidebook since 1994. Peter van den Broeke was and is the most constant factor in 'Oss'. He was always available for questions, still knows the numbers of most features and

commented on my final text. I learnt that 'Getekend Zand' was in many ways more than a preliminary report. Often 'my' conclusions turned out to be already written down in it, and although that was frustrating at times it also made me respect the work of the authors.

Among the specialists that helped with the different finds groups from the Roman period are Michael Erdrich (metal objects), Alain Vanderhoeven (potters' stamps on mortars), Jan-Kees Haalebos (*terra sigillata*) and Juan van der Roest (brooches). Valuable advice came from Joris Aarts (coins) and Mik Lammers (roof-tiles). Ilse van Amen, Corrie Bakels and Wim Kuijper concentrated on the botanical evidence. Work on the drawings was carried out by Henk de Lorm, Peter Heavens, Martin Hense and Jan-Maarten Luursema. The find materials were photographed by Jan Pauptit. Over a period of more than 20 years, numerous students wrote theses on Oss subjects. Especially valuable for my work were the results of Ruurd Kok (landscape and spatial studies), Daan Raemaekers (enclosure ditches) and Ilse van Amen (seeds and plant remains). I want to thank Wilfried Hessing for providing me with his data and insights on the Roman period cemetery. The English text was edited by Anthony Sibthorpe.

Harry Fokkens carried out preliminary work on the Schalkskamp settlement, but more importantly has been directing the excavations in Oss since 1986. The longer I worked on the project the more deft he became at producing drawings and overviews, thus enabling me to 'see' the prehistoric and Roman period landscape. Moreover he let me give students training in Oss during summer weeks, so that I would not forget what it was all about. In the excavation trenches I would always come upon the local archaeologists of Oss, drawing, digging or showing their recent surface finds which would trigger a whole new excavation campaign. I want to thank Gerard Smits, Piet Haane, Gerrit van Duuren and Gerard van Alphen for working with us and providing me with their documentation, drawings and knowledge. During the final years in Leiden I have been able to profit from some stimulating discussions with the Maas-Demer-Schelde group, a joint effort between archaeologists from Leiden and Amsterdam.

After nearly five years Harry van Enckevort finally managed to convince me that the wheel-thrown pottery

needed to be re-analysed. I don't think he knew what he was letting himself in for, I certainly did not. In March 1998 I arrived at the Nijmegen Municipal Archaeological Service, together with 15.000 pottery fragments. We saw every single one of them, and although Harry still thinks that most of them need to be looked at again, I am very grateful for his contribution. Not only did he spend a lot of his (free) time on the pottery from Oss; he was always ready for discussion and supported me through the final months.

Room 002b at the Leiden Institute of Prehistory holds the best memories for me. Liesbeth Theunissen practically lived in it, and simply working alongside her was a pleasure. Her optimism and persistence with her own research (and many other projects) kept me going. The rest of the PhD-students at the IPL provided a very strong 'local community'. We certainly had our own rituals, beliefs and *Siedlungskammer*. I especially want to thank David Van Reybrouck. He was one of the few people I trusted with early drafts of the manuscript, and has survived more than just a thesis with me.

While emerging blinking from a world of archaeologists I entered a new type of organisation with new inhabitants. The Cultural Heritage Directorate at the Ministry of Science,

Culture and Education agreed to take me on, knowing there was a thesis that was 'nearly' finished. My colleagues at 'Immovable Heritage' gave me the time I needed and their refreshing views on archaeology certainly broadened my horizon. Willem Willems provided my personal link between Leiden and Zoetermeer and made sure I did not forget the contents behind all the policy and processes.

Closer to home but nevertheless abroad I want to mention my sisters and their husbands. They all know, either from personal or marital experience, what it is to share life with a thesis.

Finally I want to thank my parents, who often sheltered me and my thesis, sometimes literally. If she could have, my mother would have written the chapters herself. My father has a different notion of support. In 1992, when I hesitated between a well-paid job and doing research, he nearly forgot his background as an educational sociologist and told me that there was only one possible choice. He always refused to listen when I had my doubts afterwards and simply counted on me to bring this project to a good end. Which is why I dedicate this book to my father.

Leiden, June 2000